

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Ф.М. Шабульдо

СИНЬОВОДСЬКА ПРОБЛЕМА: МОЖЛИВИЙ СПОСІБ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Київ-1998

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Ф.М.Шабульдо

СИНЬОВОДСЬКА ПРОБЛЕМА:
МОЖЛИВИЙ СПОСІБ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Київ 1998

Шабульдо Фелікс Михайлович кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

На основі поглибленого аналізу історичних джерел зроблено спробу по-новому й інакше, ніж в усталеній історіографічній традиції, висвітлити проблему Синьоводської битви 1362 р.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, В.С.Коваль,
Н.А.Шип, О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
І.С.Хміль, М.В.Коваль.

Набір підготувала Н.В.Шостик
Коректор С.М.Пільчевська
Оригінал-макет підготувала Л.А.Гречина

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ВІД АВТОРА

Запропонований увазі читачів випуск "Історичних зошитів" присвячується 635-річчю антиординської кампанії Великого князівства Литовського у степах Північного Причорномор'я, в якій активну участь брали військові ополчення українських земель і яка відіграла важливу роль в ліквідації панування Золотої Орди у Східній Європі.

Випуск складається з трьох статей, об'єднаних єдиною проблемою, що в історіографії здавна отримала назву "синьоводської", хоч вони й різняться поміж себе обсягом, часом написання і ракурсом розгляду цієї проблеми. Ця особливість пояснюється тим, що приводи для написання статей були, звичайно, не випадковими, але різними.

Перша з них — "Литовська "Заддніпрянина": незнаний аспект синьоводської проблеми" — створювалася упродовж досить тривалого часу. Її основу утворила доповідь "Литовська "Задонщина" 1362 р.", підготовлена для міжнародної наукової конференції "Велике князівство Литовське та його спадщина" (м. Тракаї, вересень 1994 р.), що потім у доробленому і розширеному вигляді була опублікована в "Українському історичному журналі" (1996, № 2. — С. 3 — 15). Цього року автор знову повернувся до неї й доповнив її розглядом нових питань, які характеризують внутріполітичну ситуацію в Орді та литовсько-ординські відносини напередодні битви біля Синіх Вод.

Друга стаття випуску була підготовлена для чергової конференції на пошану пам'яті В.Б.Антоновича, в матеріалах якої вона вперше й була опублікована (Третя Академія пам'яті В.Б.Антоновича. 11—12 грудня 1995 р., м. Київ, 1995.—С. 132—142). Тут вона подається з великим доповненням.

В основу третьої статті покладено однойменну доповідь, виголошену автором 25 квітня ц.р. на міжнародній науковій конференції, присвяченій 450-річчю від дня

народження Мацея Стрийковського (вона відбулася у Вільнюсі 24 — 25 квітня 1997 р. під титлом “Мацей Стрийковський і сучасна литовська історіографія”).

Певна річ, що з публікацією цих трьох статей синьоводська проблема не вичерпується. Залишається низка питань, які потребують ще на своє висвітлення. Серед них такі важливі, як похід Ольгердового війська на Поділля й сама битва біля Синіх Вод, їхні мотиви та інші супутні цим подіям обставини, конкретні результати і політичні наслідки як цього походу, так і всієї антиординської кампанії 1362 року. Автор має намір продовжити свої студії в цьому напрямку (якщо, звичайно, матиме змогу й за більш сприятливих обставин), сподіваючись, що і видруковані в “Історичних зошитах” ці перші отримані ним результати достатньо чітко окреслюють його позицію в розробці синьоводської проблематики і що навіть у такому вигляді вони сприятимуть її переосмисленню як фахівцями, так і зацікавленим читацьким загалом.

Користуючись слушною нагодою, висловлюю свою щирю подяку і середечну вдячність всім тим, хто словом і ділом сприяв моїм синьоводським студіям, передусім колегам у Литві: Альвідасу Нікжентайтису, Жигмантасу Кяупі, проф. Едварду Гудявічюсу, Юозасу Тумялісу, Алдоні Васіляускене, Даріусу Куолісу; у Польщі — проф. Єжи Ключовському, Губерту Лашкевичу, Мирославу Філіповичу й окремо — Касі імені Юзефа Маньовського за надану стипендію; керівництву і співробітникам Інституту історії України НАН України, а також найближчим приятелям-колегам: Олені Дзюбі, Людмилі Демченко, Георгію Козубовському, Олексію Толочку і Наталії Яковенко.

17 грудня 1997 року.

ЛИТОВСЬКА “ЗАДНІПРЯНЩИНА”: НЕЗНАНИЙ АСПЕКТ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

Синьоводська битва 1362 р. належить до тих проблем в історичній науці, які, попри увагу до них кількох поколінь учених, усе ще криють в собі чимало загадкового. Причинами цього є, по-перше, надто скупі джерельні відомості і, по-друге, те, що у вітчизняній історіографії ця проблема ніколи спеціально і комплексно не розглядалася.

Науковий інтерес до битви біля Синіх Вод виник наприкінці 70-х років XIX ст. в процесі дослідження питання про приєднання українських земель до Литви у XIV ст. і спочатку майже виключно у верифікаційній площині — як протиставлення іншій, заперечуваній В.Б.Антоновичем¹ проблемі завоювання Волині й Київщини великим князем литовським Гедиміном (1316 — 1341 рр.). У зв'язку з цим увага перших дослідників Синьоводської битви була прикута переважно до джерелознавчих, а не фактологічних аспектів питання. Однак при цьому вони припустилися грубих методичних помилок: явно недооцінили поодинокі, зате важливі дані актового матеріалу, а в пошуках найбільш вірогідного джерела звузили коло використаних літописних пам'яток і, отже, зменшили обсяг і без того недостатньої інформації. Все це, зрештою, негативно позначилося на результатах дослідження Синьоводської битви та пов'язаних з нею подій.

І все ж в останній чверті XIX — на початку XX ст. творчими зусиллями вчених, насамперед В.Б.Антоновича, М.П.Дашкевича,² Н.М.Молчановського³ і М.С.Грушевського,⁴ було проаналізовано основні писемні джерела з проблеми і на рівні тогочасних історичних знань зроблено ряд вірних спостережень і висновків щодо часу, місця і наслідків битви біля Синіх Вод. Проте започаткована наукова традиція невдовзі була перервана.

Нині можна констатувати, що в історіографічному доробку синьоводської проблеми є чимало застарілих поглядів і безпідставних тверджень, наявність яких здебільшого зумовлена невірним тлумаченням джерельних даних як через незнання конкретних історичних реалій, так і під впливом політичної кон'юнктури. Все це робить необхідним повторний аналіз усього наявного комплексу першоджерел про битву біля Синіх Вод та критичний перегляд її історіографічної спадщини.

Саме такий метод покладено в основу ґрунтовної монографії сучасного литовського історика Р.Батури "Литва в боротьбі народів проти Золотої Орди (від навали полчищ Бату до битви біля Синіх Вод)", в якій синьозодській проблемі, зокрема фронтальному оглядові її джерел та історіографії, відведено значне місце⁵. Наслідуючи історіографічну традицію, Р.Батура велику увагу приділив аналізу літописних джерел. З точки зору кількості й ступеня достовірності інформації дослідник особливо виділив Рогозький, Тверський і Никонівський літописи, а також літописи Великого князівства Литовського (так звані білорусько-литовські), хоч і не проаналізував їх з точки зору репрезентабельності. Він також висловив свої припущення щодо локалізації географічних назв, пов'язаних з походом Ольгерда на південь у 1362 р., та імен розгромлених ним трьох ординських князів. У цьому плані монографічне дослідження Р.Батури є продовженням і водночас підсумком певного етапу наукової розробки синьоводської проблеми, тоді як здійснена в ньому спроба розглянути битву як складову частину заздалегідь спланованого великомасштабного наступу Литви на підвладні Орді землі Русі, а також у контексті визвольної боротьби пригноблених Золотоординською державою народів є новацією.

"Успіхи Литви у боротьбі з татарами-монголами — складова частина визвольної боротьби, яку вела Русь, починаючи з XIII ст." — такий висновок робить Р.Батура⁶. Цей висновок, хоч і дуже обережний, веде до переоцінки політики Великого князівства Литовського на Русі в другій

половині XIII і протягом XIV ст., яка з кінця 1930-х рр. і до недавнього часу, на відміну від об'єднавчого курсу Москви, розглядалася лише як загарбницька (анексіоністська) навіть тоді, коли визнавалися факт об'єднання Литвою в єдиній державній структурі білоруських, більшості українських і частини російських земель і те важливе значення, що набув у її державній структурі “руський елемент” У 60 — 70-і рр. XX ст. Х.Ловм'яньський та І.Б.Греков досить переконливо довели, що обидва князівства — Литовське і Руське та Московське — були спадкоємцями давньої Київської Русі і виступали з однією програмою політичного об'єднання колишніх давньоруських земель.⁷ Нині ця концепція здобула якщо не загальне визнання, то принаймні, більшості істориків-медієвістів. Так, ряд учених вважають Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське балто-слов'янською державою, законною і протягом XIV ст. головною спадкоємницею давньої Київської Русі, а пройдений нею у XIV — XVI ст. шлях політичної еволюції — альтернативою Московській державі.⁸ Одночасно на підставі фактів політичного життя Галицько-Волинського, Литовського і Московського князівств й Польського королівства та їх взаємовідносин у XIII — XV ст. зроблено спробу визначити загальні закономірності процесу етнополітичної консолідації країн на сході Центральної Європи і специфіку його прояву в Українській Русі після винищення галицько-волинської династії Романовичів.⁹

Ми також поділяємо думку про визвольний характер походу Ольгердового війська на південь й самої Синьоводської битви 1362 р. Більше того, вважаємо, що подальше плодотворне дослідження синьоводської проблеми на наукових засадах можливе лише за умов врахування її безпосереднього зв'язку із загальноруською програмою політичного об'єднання Русі, яку в 1358 р. оголосив і протягом 50-х — початку 70-х рр. XIV ст. енергійно і послідовно втілював у життя великокнязівський уряд Ольгерда.

Сучасному досліднику проблема Синьоводської битви уявляється як комплекс питань, менша частина якого вже має більш-менш обгрунтовані відповіді, а більша складається з двох груп. Перша з них, хоча і потребує спеціальних наукових розробок, проте може бути розв'язана наявними способами історичного пізнання; а друга потребує досить тривалого накопичення спеціальних знань з різних галузей історичної науки, нових методів і засобів дослідження. В даній статті увага акцентується на найменш вивчених і дискусійних питаннях проблеми — тих, що вже нині піддаються дослідженню.

На наш погляд, синьоводська проблема у тому вигляді, як її досі розуміли дослідники і як вона представлена в історіографії, вже не відповідає сучасному рівневі наукових знань про неї. Мова має йти не про один похід і одну битву біля Синіх Вод, а про широкомасштабну воєнну кампанію 1362 р. Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського проти Золотої Орди на південноукраїнських землях. Вона складалася з двох воєнних акцій: 1) походу, в результаті якого було здобуто Коршев, і 2) походу, під час якого відбулася битва біля Синіх Вод і спустошення Білобережжя. Вони здійснювалися військом однієї держави протягом короткого часу і, отже, виглядають як воєнні операції єдиного стратегічного задуму. Проте, зважаючи на різний стан вивчення цих походів, їх доцільно розглядати окремо один від одного. У цій статті йдеться про перший з них — антиординський похід Ольгердового війська на південь Дніпровсько-Донського межиріччя, тобто про литовську “Задонщину”. Якщо ж вважати, що його головною операційною базою був Київ, то точніше буде сказати — про литовську “Задніпрянщину”

Коло основних писемних пам'яток, що є головним джерелом наших знань про “задніпровську” частину синьоводської проблеми, досить вузьке. Це передусім літописи: Рогозький, Никонівський чи Патріарший, а також “Кроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі” польського історика другої половини XVI ст. Мацея Стрийковсь-

кого. Як бачимо, литовська “Задніпрянина” за кількістю історичних джерел значно поступається славнозвісному Куликовському циклу літературно-історичних пам’яток, хоча відображені в них події мали, на нашу думку, вагоміше значення й більш далекосяжні політичні наслідки для Центрально-Східної Європи, ніж Куликовська битва 1380 р. Отже, ми згодні з тезою відомого славіста-медієвіста Я.Пеленського про пріоритет Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у боротьбі східноєвропейських країн проти панування Золотої Орди, яку він виголосив у 70-і рр. на підставі розгляду безпосередніх результатів походу великого князя литовського Гедиміна (Гедимінаса) на підвладний Орді Київ у середині 1320-х рр., Синьоводської битви й походів Вітовта (Вітаутаса) у південноукраїнські степи в другій половині 1390-х рр.¹⁰

Під 1362 р. в Рогозькому літописі записано: “Того же лѣта Литва взяли Коршев и сотворишас[я] мятежи и тяготы людем по всей земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду і Бѣлобережіе повоевал”.¹¹ Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х років: “Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережіе повоева”.¹² Як встановив свого часу А.М.Насонов,¹³ ці записи, як і ряд інших, походять з офіційного літописання Тверського князівства, хоча, можливо, відбивають його кашинсько-тверську традицію.¹⁴ Як відомо, Тверське князівство з кінця 60-х рр. XIV ст. було антимосковським союзником Литви і перебувало у найтісніших політичних, церковно-ідеологічних і династичних зв’язках з нею. Отже, тверські за своїм походженням звістки Рогозького і Никонівського літописів є найдавнішим (якщо не сучасним описуванним подіям) і гідним довіри джерелом, що, на відміну від інших літописних матеріалів про Синьоводську битву, зберегло свою структурну цілісність. Це дає підставу саме їхню інформацію, попри її лаконічність, розглядати як джерельну основу для дослідження всієї проблеми походів литовсько-руського

війська у південні степи Дніпровського лівобережжя і правобережжя у 1362 р. Тим паче, що в ній містяться унікальні дані про час, місцевість та деякі інші обставини, пов'язані з цими походами. До того ж виданий у 1922 р. Рогозький літописець першим дослідникам синьоводської проблеми (В.Б.Антоновичу, М.П.Дашкевичу, М.С.Грушевському) залишився практично невідомий, через що відповідний запис Никонівського зводу був ними недооцінений і використовувався лише як додатковий і допоміжний.

Ось чому так ~~важливо~~ ще раз проаналізувати весь комплекс повідомлень Рогозького літопису. В цьому комплексі розрізняємо такі сюжети: перший — це звістка про завоювання "Литвою" Коршева; другий — констатація факту внутріполітичної дестабілізації в суміжній з Коршевим місцевості ("землі") як безпосереднього наслідку цієї події; третій — звістка про спустошення ("звоювання") Ольгердовим військом Синіх Вод і Білобережжя.

Впадає в очі неузгодженість у числі підмета "Литва" вжитого у першому реченні для означення учасників походу на Коршев, і присудка "взяли", що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора чи переписувачів тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік воєначальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитяжного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою, етнополітонімом — "литва". У наступному реченні у подібному ж випадку вжито звичний для літописців стереотип: уособлення війська з його полководцем. Проте питання про учасників походу заслуговує на окремий розгляд, що й буде зроблено нижче, при розгляді другого сюжету запису.

Відомості тверського літописного джерела доповнює Мацей Стрийковський, стверджуючи, що воїни Ольгерда визволили з-під влади ординців "Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять в гирлі ріки Бугу, Білу Церкву, Звенигород і всі степи аж за Очаків, від Києва і

до гирла Дону та загнали їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова та Криму, в середину Таврії або Перекопу" ¹⁵. Тривалий час ця інформація вважалася недостовірною. Ще у 1885 р. історик, філолог і головний опонент В.Б. Антоновича з питань приєднання до Литви українських земель М.Дашкевич зауважив щодо М.Стрийковського: "Мабуть, цей історик, який так ретельно збирав матеріали, мав під руками дані, відмінні від джерел, що дійшли до нас" ¹⁶. Він, проте, негативно оцінив джерело цих даних, хоч і зазначив факт використання автором хроніки переказів татар Добруджі, вигнаних колись Ольгердовим військом з Поділля. Оцінка Дашкевичем повідомлень хроніста була несправедливою і надто суворою: "В ряду звісток про Поділля в XIV ст. розповідь Стрийковського, що є розвитком сповіщеного у Гваньїна, мусить посісти останнє місце... Стрийковський дав повний простір своїй фантазії в описі захоплення Поділля Литвою і до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги" ¹⁷. З того часу розповідь Мацея Стрийковського про Синьоводську битву та деякі обставини походів Ольгердового війська у напрямку Дону, Волги і Криму та на Західне Поділля знаходилася поза увагою дослідників. Однак є певні підстави вважати її не прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток, як вважало багато істориків XIX і XX ст., а ще одним рідкісним, самостійним і важливим джерелом про маловідому подію.

Скупі на інформацію й фрагментарні за характером літописні звістки про литовську "Задніпрянщину" без залучення додаткових даних не могли бути оцінені належним чином і тривалий час перебували на периферії історичної свідомості. Так само довго не знаходило переконливого розв'язання і питання про час і конкретні обставини приєднання до Київського князівства значного обширу території на Дніпровському лівобережжі — Сіверщини і Переяславщини. Сам факт приєднання документально підтверджується опублікованим у XIX і на початку XX ст.

рядом писемних пам'яток. Йдеться про групу актового матеріалу здебільшого з Литовської Метрики, що дає певне уявлення про південно-східні кордони Великого князівства Литовського на початку 30-х рр. XV ст. і підтверджує приналежність до Київського князівства значної частини території колишнього Переяславського князівства і Сіверщини. Це, зокрема, складений у ті часи так званий “Список міст Свидригайла”,¹⁸ жалувані грамоти і поземельні записи князів Олельковичів 40 — 60-х рр. XV ст.,¹⁹ ярлики кримських ханів на українські землі XV — першої половини XVI ст.,²⁰ відомий літописний “Список руських міст далеких і близьких”, опис південних кордонів Київського князівства, складений наприкінці 50-х рр. XV ст., та ін. Всі документи незаперечно доводять, що у XV ст. територія колишнього Переяславського князівства, підвладна із середини XIII ст. безпосередньо ханській адміністрації, а також значна частина Сіверщини входили до складу Київського князівства, кордони якого на сході сягали р. Тиха Сосна, залишаючи на литовському боці Верхнє Посем'я, річища Осколу, Псла і Ворскли.

Факт цей став загальноновизнаним як в українській історіографії, так і в литуаністиці, і завжди розглядався у контексті такої важливої і складної проблеми, як приєднання Київщини до Литовсько-Руської держави.²¹ Відповідно і датувався він досить широко — від Ольгердових часів взагалі — й до конкретних років: 1358, 1360, 1362. При цьому питання — коли і за яких обставин сталися обидва приєднання, в якому зв'язку вони знаходилися і на якому історичному тлі відбувалися — якщо і розглядалися, то спрощено і дискретно через недостатність конкретного історичного матеріалу. Парадоксальність ситуації, що склалась у вітчизняній історіографії, позначилась на таких рядках М.Грушевського: “З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла *ipso facto*. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її кольонізація були

притягнені найблизшим політичним адміністраційним центром, яким під литовською зверхністю став Київ... Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилученне мусіло довершитися само собою, після того як у Києві засів литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, втратила владу над переяславською людністю"²². Цей висновок М.Грушевського, скорочений і відшліфований ним у "Нарисах історії українського народу" (1911 р.), в сучасній історіографії набув значення парадигми. Але він так і залишився "неприв'язаним" до жодної конкретної політичної події, отже, запропонована М.Грушевським система його аргументації і досі є незавершеною.

На наш погляд, розв'язання обох питань — про похід у напрямку Коршева і приєднання до Києва Переяславщини та Сіверщини—багато в чому залежить від визначення місцезнаходження згаданого у літописних джерелах Коршева.

Через об'єктивні причини — нерозробленість на початку ХХ ст. конкретних питань політичної історії країн Східної Європи та їх взаємовідносин у другій половині XIV ст., рідкі згадки писемних джерел про Коршев і нестачу спеціальних знань з історичної географії про суміжну з ним територію — перші дослідники синьоводської проблеми, втім як і переважна більшість їх послідовників, користувалися інформацією тверського літописного джерела в неповному обсязі. Їхню увагу привертала насамперед повідомлення про Сині Води і Білобережжя, бо вони перегукувалися з іншими звістками літописів (а нерідко й доповнювалися ними), наприклад, білорусько-литовських і Густинського, тоді як поодинокі звістки про завоювання Литвою Коршева тривалий час залишалися науково нез'ясованою. З цього приводу М.Грушевський ще 1907 р. зазначив: "Сю "Коршеву" декотрі поправляли на "Корчеву" і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна, т. V, с. 8; Дашкевич. Заметки, с. 81, Молчановского. Очерк, с. 194), і таким чином ся звістка зв'язувалася також з тим Ольгердовим походом у полудневі степи. Одначе се толко-

вання занадто довільне, аби на нім операти якісь виводи. Що воно таке та Коршева — зістається неясним. Завважу лише, що в реєстрі "руських городів" є "Коршевъ на Соснѣ" (Воскр. I. с. 240), але і з ним зв'язувати "Коршеву" 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично"²³. Вилучення на тривалий час з процесу наукового пізнання важливого свідчення першоджерела не могло не позначитися на його кінцевому результаті. Тепер вже ясно, що загальне уявлення про синьоводську проблему було перекручене, оскільки вона зводилася до Синьоводської битви, а результати останньої — до приєднання до Литви лише двох українських земель — Київщини і Поділля.

Невизначеність місцезнаходження Коршева протягом кількох десятиріч була головною перешкодою на шляху до розшифровки сенсу лаконічного запису Рогозького літопису. Скептицизм М.Грушевського у наведеній вище цитаті щодо Коршева і його зв'язку з походом Ольгерда у південні степи, під яким видатний історик розумів похід до Синіх Вод, як на ті часи, є цілком виправданим, бо то й справді є рівняння з кількома невідомими. Втім, саме М.Грушевський вказав на єдино можливий спосіб його рішення: отожднення Коршева, здобутого Ольгердовим військом, з однойменним містом, згаданим у "Списку руських міст далеких і близьких", що зберігся у складі деяких російських літописів²⁴. На користь припущення М.Грушевського свідчить той факт, що всі літописні згадки про Коршев стосуються другої половини XIV ст., коли місто з такою назвою дійсно могло існувати.

Отже, враховуючи вже нагромаджений джерелознавчий досвід, спробуємо, відповідно до наших дослідницьких цілей, заново і тією мірою, наскільки це дадуть можливість зробити джерела, визначити місцезнаходження літописного Коршева. Річ у тім, що попередні спроби його локалізації сьогодні не можна визнати вдалими.

Першою була спроба Ф.Петруня, який ще 1928 р. в статті "Ханські ярлики на українські землі", уточнюючи південно-східні кордони Великого князівства Литовського

початку 30-х рр. XV ст., стверджував: “Межі в. Князівства на той час захоплювали річище Донця (А.З.Р., т. 2, № 199) і доходили до Тихої Сосни на Дону, на якому список Швидригайла згадує Wronosz та Gelec (т. зв. Галича гора на південь від гирла Бистої Сосни). На Сосні Воскр. літопис містить Коршеву, Курщина лежала на розі — на сполученні східного та південного фронтів Литовської держави”.²⁵ Оперуючи широким спектром джерел (даними ярликів кримських ханів, “Списку міст Швидригайла”, “Списку руських міст далеких і близьких”, досить чисельного актового матеріалу XV — XVI ст.), дослідник, безсумнівно, спирався на українську історіографічну традицію, що визнає залежність від Києва території давньої Переяславщини на початку XV ст., якщо не раніше. Зрештою, і опис державного кордону з півдня на північ, і синтаксична побудова першого речення наведеної вище цитати свідчать, що, згадуючи про Коршев, Ф.Петрунь пов’язував його місцезнаходження саме з Тихою Сосною, а не з Бистою Сосною.

Одночасно з Ф.Петрунем проблему локалізації Коршева досліджував польський історик Ст.Кучинський. Він звернув увагу на звістку Рогозького літопису, в якій міститься вказівка на територіальну близькість Коршева до Орди й ряду південно-східних руських міст,²⁶ і, порівнявши її з інформацією “Списку руських міст далеких і близьких”, дійшов висновку, що у літописах йдеться про Коршев, розташований на р. Сосні, притоці Дону.²⁷ Однак на противагу від Ф.Петруня, Ст.Кучинський вважав, що Коршев знаходився у верхів’ях Дону,²⁸ тобто на р. Бистра Сосна. Вірогідно, що цей висновок був зроблений істориком у процесі й під впливом ґрунтовної розробки питань, пов’язаних із здійсненням у середині XIV ст. Великим князівством Литовським курсу, спрямованого на включення до сфери свого політичного впливу князівств, розташованих в басейнах рік Десни, Оки та верхнього Дону (приєднання їх до Литовсько-Руської держави Ст.Кучинський датує 1362 р.).²⁹

Третя спроба локалізувати це літописне місто належить М.М.Тихомирову. Як і Ст.Кучинський, він виходив з вказівок джерел на територіальну близькість Коршева до певних місцевостей, але перевагу надав свідченням не Рогозького літопису, а “Списку руських міст далеких і близьких” У 1951 р. вчений опублікував велику статтю, присвячену останньому з названих джерел, до якої додав серію карто-схем із зазначеними на них населеними пунктами, що йому вдалося локалізувати. Серед них був і Коршев, щодо якого дослідник розмірковував так: “Місто Коршев показано у “Списку” безпосередньо після Курська як таке, що стоїть на Сосні, під якою, очевидно, слід розуміти Бистру Сосну, праву притоку Дону. В літописі під 1363 р. говориться, що “Литва взяла Коршеву” Це сказано у зв’язку із завоюванням литовськими військами Синьої Води і Білобережжя. Отже, Коршев мав знаходитися в безпосередній близькості від татарських земель, мабуть, десь у верхів’ях Бистої Сосни, де ми його умовно вміщуємо на мапі, в районі пізнішого міста Лівни”.³⁰ Як бачимо, єдиний доказ, наведений вченим на користь своєї гіпотези — це сусідство назв Коршева і Курська у великій групі міст, яку укладач “Списку” назвав “А се Киевськіи гроди” Цього явно мало, щоб визнати його припущення обгрунтованим. До того ж, висновок М.Тихомирова є непереконливим, бо так і не з’ясовано, яку ж саме Сосну (Бистру чи Тиху) мав на увазі укладач пам’ятки.

Втім, гіпотетична думка М.Тихомирова була визнана радянськими медієвістами, хоча в окремих випадках вона трактувалася досить широко. Так, на початку 1970-х рр. Р.Батура, користуючись припущенням М.Тихомирова, відзначив, однак, що Коршев — це “одне з найбільш висунутих на південний схід руських міст, розташоване на кордоні із степом, де кочували татари Золотої Орди”.³¹ До того ж часу відноситься недосконала спроба автора цих рядків представити приєднання Переяславщини до Київського князівства як прямий результат походу литовсько-руського війська у верхів’я Дону в 1362 р.³² Цим,

здається, й обмежився науковий інтерес з боку сучасної медієвістики до розглядуваної проблеми.

1970-ті рр. стали певним рубежем у вивченні “Списку руських міст далеких і близьких”. Дослідженнями Б.О.Рибаківа, М.М.Тихомирова, Ю.П.Наумова, І.Б.Грекова та інших істориків було встановлено, що ця пам’ятка в остаточній редакції була складена восени 1396 р. в канцелярії митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна для обґрунтування поширення юрисдикції руської церкви на величезний обшир території на півдні, півночі й сході Центрально-Східної Європи.³³ Звичайно, з’ясовано далеко не всі важливі обставини, пов’язані з історією виникнення “Списку”, але й те, що нині вже відоме, значно полегшує наше завдання. Так, першорядного значення набувають передусім дата і структуроутворюючі принципи складання “Списку руських міст далеких і близьких”. Якщо дату — 1396 рік — ми сприймаємо беззастережно, то до принципів, вважаємо, слід придивитися уважніше.

Перша серйозна спроба визначення принципів переліку номенклатури в “Списку” як в цілому, так і в межах кожної з восьми його регіональних рубрик, належить М.Тихомірову. Щодо “київських” міст дослідник зазначив, зокрема, що “перелік їх ведеться з півдня на північ, причому спершу говориться про міста найближчі до Києва, далі про міста чернігівські; закінчується містами середньої Наддніпряниці і Прип’яті”.³⁴ Він, однак, не звернув увагу на специфіку переліку лівобережних міст, які вважав чернігівськими. А.В.Подосинов, присвятивши спеціальну статтю принципам побудови і місцю укладення пам’ятки, мало що додав до спостережень М.Тихомірова, відзначивши лише: “Однак якщо перелік власне київських міст йде з півдня на північ від Корсуні (sic!) і до Вишгорода, то в інших трьох виділених М.М.Тихоміровим підгрупах цей порядок дещо заплутаний”.³⁵ Все це служить приводом до того, щоб проаналізувати реєстр лівобережних міст як окрему підгрупу київської рубрики.

Порівняно з іншими писемними пам'ятками “Список руських міст далеких і близьких” містить найбільш повну і найбагатшу на подробиці історико-географічну інформацію про населені пункти і, отже, територію Київського князівства на 1396 р. Та вже давно помічена наявність в київській рубриці міст, які на той час не належали до Києва. З 71 “київського” міста 20 насправді не входили до складу Київського князівства. Вони розташовані на північ від Києва по Прип'яті, верхньому Дніпру, Десні та її правих притоках. Причини зарахування їх до рубрики “київських” міст поки що остаточно не з'ясовано”.³⁶

На лівому березі Дніпра “Список” вміщує 34 міста в такому порядку: “Мирославици, Тмуторокань. Остречьскыи, на Десне Чернигов. Омельники. Сновеск. Брянск. Ростовець. Унеятин. Новгород Северскыи. Трубческ.

Путивль на Семи. Рылеск. Куреск на Тускоре.

Коршев на Сосне.

А на Суле Снепород. Съкнятин. Грошин. Чемесов. Утешков. Синеч. Кляпечь. Ромен. Ковыла. Ворона. Сал. Песьи кости. Хотень.

А на Пьсле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолважь.

На Ворьскле Хотмышль”.³⁷

Впадає в око така закономірність: лівобережні міста київської рубрики згруповані по лівих притоках Дніпра від північної Десни до південної Ворскли, а в межах кожної з них — від їх гирла і до верхів'я. Отже, принцип переліку міст у цій частині рубрики інший, ніж на Правобережжі. Точніше навіть говорити про два структуроутворюючі принципи, що їх застосував укладач “Списку”, розміщуючи географічну номенклатуру Лівобережжя. Перший з них, відзначений М.Тихомировим, дійсно покладений в основу переліку на початку рубрики “близьких” до Києва міст по обох берегах Дніпра, які, за винятком Переяслава, становлять разом із своїми околицями південну частину власне Київської землі в її межах XII — XIII ст.³⁸ Другий принцип укладач використав як генеральний в реєстрі

"далеких" від Києва міст Лівобережжя. Ці особливості рубрики дають підставу гадати, що саме київський реєстр міст "близьких" і "далеких" послужив якщо не першо-осною, то зразком для створення всього "Списку руських міст далеких і близьких".

Перелік міст Лівобережжя має ще одну особливість, непомічену, а, можливо, просто неусвідомлену дослідниками "Списку", а саме: включення до його складу "Коршева на Сосні", хоча, як відомо, остання (як Бистра, так і Тиха Сосна) належить до басейну Дону, а не Дніпра. Отже, Коршев ділить реєстр лівобережних міст на дві частини: верхню, або північну, з населеними пунктами по Десні та її притоках, що колись належали Чернігівському великому князівству, і нижню, або південну, з містами по Сулі, Пслу і Ворсклі, які до середини XIII ст. входили до складу Переяславського князівства, а в XV ст., як свідчить актовий матеріал, — Київського. Ця особливість, на нашу думку, є ключем до вирішення питання: яка Сосна названа у "Списку", Бистра чи Тиха? Якщо дотримуватись генерального принципу побудови реєстру лівобережних міст — переліку їх по притоках з півночі на південь, то слід сказати: рікою, на якій укладач "Списку руських міст далеких і близьких" розташував м. Коршев, була саме Тиха Сосна. В протилежному разі місце Коршева було б десь на початку реєстра, попереду ряду чернігівських міст. Щоб переконатися в цьому, досить подивитися на карту: витoki Тихої Сосни знаходяться приблизно в 90 км на південний схід від вірхів'я Сейму, тоді як Бистої Сосни — в 150 км на північний схід.

Більше того, якщо бути точним, то слід визнати, що згідно з генеральним принципом побудови реєстру лівобережних міст, враховуючи географічні координати витоків Тихої Сосни, Коршев мав бути зазначений в цьому реєстрі останнім, оскільки ця ріка, хоч і бере свій початок у тій же Сіверській височині, що й Сейм, Псел, Ворскла, Сіверський Донець і Оскол, але трохи далі на південь, ніж названі у "Списку" ліві притоки Дніпра. Отже, вмістивши Коршев

майже посеред реєстру, укладач пам'ятки вдруге порушив застосований ним же генеральний принцип його побудови. Логічно припустити, що зроблено це було, щоб, як відзначив Ф.Петрунь, точніше окреслити лінію зламу південного і східного кордонів Великого князівства Литовського у цьому районі або ж виділити водночас з-поміж інших лівобережних міст групу тих, що на час складання "Списку" знаходилися у складі Київського князівства. І справді, власне саме Коршевим розпочато перелік "далеких" від Києва, але підвладних йому міст Дніпровського лівобережжя. На приналежність до них Коршева безпосередньо вказує той факт, що ще в середині XV ст. кордон Київського князівства, котрий одночасно був і кордоном Великого князівства Литовського, сягав Тихої Сосни.³⁹

Таким чином, маємо достатньо підстав зробити такий висновок: "Список руських міст далеких і близьких" фактично доводить, що на 1396 р. більша частина Сіверщини і Переяславщини разом з Коршевим на Тихій Сосні вже були інкорпоровані до складу Київського князівства. Це ж джерело дає змогу більш аргументовано пов'язувати територіальні надбання Великого князівства Литовського у середній частині Дніпровсько-Донського межиріччя з його єдиною значною воєнною акцією в цьому регіоні у близький до створення "Списку" час — із згаданим у Рогозькому і Никонівському літописах взяттям Коршева влітку 1362 р.

Можемо також констатувати, що всі три писемні пам'ятки — Рогозький літописець, "Список руських міст далеких і близьких", хроніка Мацея Стрийковського, — що є різночасними, різнохарактерними і незалежними одне від одного основними історичними джерелами про воєнну акцію Великого князівства Литовського на південному сході 1362 р., розходячись у деталях, згодні в головному — у свідченнях про її місце, масштаби і безпосередні результати. На жаль, нечисленні відомості про наступ Великого князівства Литовського у Дніпровсько-Донському межиріччі дійшли до нас у такому фрагментарному вигляді, що потрібні були творчі зусилля кількох поколінь

дослідників у різних галузях історичної науки, щоб визнати достовірність переданої М.Стрийковським унікальної інформації про віддалені маршрутні цілі й воєнні здобутки цього походу, наблизитися до розуміння його політичної сутності й по-новому рекомбінувати зв'язані з ним основні відомі події, дотичні до суто синьоводської проблеми.

Відтак маємо всі необхідні підстави для того, щоб сприймати повідомлення “Кроніки” Мацея Стрийковського як ординське за своїм походженням, достовірне і докладне джерело інформації про литовську “Задніпрянщину”, передусім про її просторові характеристики. Згідно з ними, Ольгердове військо мало вирушити з Києва — саме це місто виступає в розповіді автора “Кроніки” як вихідний пункт і центр усіх описуваних подій та результатів походів, а також названої географічної коменклатури, — просунути досить далеко на південь Дніпровсько-Донського межиріччя й досягти місця найбільшого зближення Волги і Дону біля Переволоки, а далі й гирла Дону, десь поблизу Азова. Тільки рухаючись таким маршрутом можна було прогнати ординців “аж до Волги”, Азова і в Крим.

Для з'ясування інших конкретних обставин задніпровського походу не менш важливе значення, ніж маршрут, має також його точна дата. Однак літописні дані дозволяють визначити її лише приблизно. Рогозький літописець, що є основним джерелом з цього питання, повідомляє про цей похід у рубриці, датованій 6871 роком (тобто 1363 р.) але з уточнюючою хронологічною ознакою: “того же лѣта” Наступну звістку — про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя — літописець датує осінню того ж року. З цього логічно зробити висновок, що обидва походи відбулися на зламі літнього і осіннього сезонів і що якогось значного хронологічного розриву між ними не було. Отже, перший з них, задніпровський, мав закінчитися до 1 вересня, а другий, синьоводсько-білобережний, незабаром після цієї дати, ймовірно, наприкінці вересня — на початку жовтня 1362 р. Указані обставини могли бути причиною

того, що укладач Рогозького літописця об'єднав звістки про обидва походи і помістив їх у рубриці під 6871 роком. Так само зробив і укладач Никонівського літописного зводу, помістивши обидві звістки під 6871 вересневим роком, тоді як автор Густинської компіляції просто датував події Синьоводської битви 1362 роком⁴⁰.

Встановлені просторово-часові параметри литовської "Задніпрянщини" дають змогу приступити до розробки питань про її цілі та конкретні політичні й військові події, що не тільки склали її історичне тло, а й багато в чому визначали політичний сенс усєї антиординської кампанії Великого князівства Литовського в причорноморських степах влітку — восени 1362 р. Заради цього нам доведеться відступити від аналізу звісток Рогозького літописця і зв'язаних проблемно з ними інших писемних пам'яток та звернутися до політичної історії Золотої Орди середини XIV ст.

Першорядне значення тут матимуть результати новітніх наукових досліджень, передусім тих, що проливають світло на події надзвичайно важливого її відтинку — початку виснажливої внутріполітичної боротьби ординської знаті 60 — 70-х років XIV ст., яка разом з натиском ззовні привела і поставила Ординську державу на грань катастрофи⁴¹. "Велика зам'ятня", як назвав літописець ці криваві міжусобиці, що тривали упродовж двадцяти років, розпочалися восени 1361 р. сепаратистськими діями кримського еміра Мамаю, котрий, переслідуючи власні цілі, втрутився у борню за ханську владу представників правлячої династії Джучидів. За своєю політичною сутністю його виступ був справжнім заколотом служилого військового аристократа проти легітимних носіїв верховної влади й усталеного порядку престолонаслідування в Улусі Джучі, хоч Мамай, не будучи чінгізидом за народженням, і, отже, не маючи прав на ханський престол, одразу подбав, щоб приховати її за допомогою підставних ханів-маріонеток, від імені яких він володарював. Заколот Мамаю означав, що династична криза, поглибившись, вступила в якісно

новий етап: почавшись 1357 р. з вбивства хана Джанібєка у вузькому, майже родинному, колі, вона згодом і спричинилася до винищення потомків Бату-хана по прямій лінії, які традиційно панували в Ак-Орді й заступали один одного на ханському престолі, та поширилася на представників іншої династичної гілки Джучидів з Кок-Орди, перерісши тим самим у загальнодержавну політичну кризу з такими фатальними для Ординської держави наслідками як занепад центральної влади, встановлення безладдя і анархії, політичний і територіальний її розпад.⁴² Зважаючи на ці обставини, доцільно пильніше придивитися до політичної фігури темника Мамає, особливо до початку його сепаратистської діяльності та подій в Золотій Орді, синхронних з литовською “Задніпрянщиною”, щоб вияснити чи не були вони якимсь чином пов’язані між собою.

Як уже згадувалося, Мамає не належав до роду Джучидів, але завдяки неабияким політичним здібностям піднявся над середнім прошарком служилої знаті, зробивши блискучу кар’єру при дворі хана Бердібека (1357 — 1359): дослужився до найвищого державного уряду беглербека і одружився з ханською дочкою.⁴³ Він мав якісь володіння у Криму, що належали йому, мабуть, як кримському темнику (“князю темному”, еміру).

На політичній видовні Мамає як суб’єкт певних сил вперше з’явився у серпні 1361 р., коли він зчинив заколот у Новому Сараї проти хана Тимур-ходжи, котрий всього сім днів як захопив владу, вбивши перед тим Хизра, свого батька, колишнього кок-ординського царевича і хана Золотої Орди (1360 — 1361).⁴⁴ На противагу узурпатору кримський емір проголосив ханом неповнолітнього Абдуллу, нащадка хана Узбека і, певно, одного з найменш впливових джучидів Ак-Орди (Білої Орди, правого, західного крила Ординської держави).⁴⁵ Звідси напрашується висновок, що заколот Мамає проходив під гаслом повернення ханського престолу ак-ординським джучидам. Попри це він був безуспішним, хоч Мамає й вдалося вибити Тимур-ходжу з столиці і примусити тікати на правий

берег Волги, де той незабаром втратив життя. Виявилось однак, що в Новому Сараї переважають політичні сили, які орієнтувалися на царевичів Східної Орди (Кок-Орди). При їх підтримці на початку вересня ханом став Ордумелік, найвірогідніше, молодший брат Тімур-ходжи.⁴⁶ Мамай, у свою чергу, мусив спішно залишити золотоординську столицю і шукати захисту в Криму: “А Мамай перебѣжа за Волгу, а Орда и царици вси с ним”.⁴⁷

Вдруге Мамай зробив спробу захопити верховну владу в Ординській державі у серпні — вересні 1362 р., одночасно з походом литовсько-руського війська на південь Дніпровсько-Донського межиріччя. На цей раз його суперником був насамперед Кельдібек, котрий став ханом у жовтні 1361 р., після того як виграв битву за Сарай ал-Джедід, під час якої Ордумелік загинув.⁴⁸

Як Мамай, Кельдібек походив з Ак-Орди і будучи, найімовірніше, бастардом хана Джанібека, посідав в ієрархії золотоординської знаті високе, але не найвище місце. До влади він прийшов підтримуваний аристократією Ак-Орди й на хвилі її невдоволення засиллям кокординських джучидів у Новому Сараї. Отож Кельдібек добився того, чого не зміг домогтися Мамай незадовго перед ним. Щоб залучити на свій бік якомога більше прихильників, Кельдібек самозванно проголосив себе сином, і отже, повноправним спадкоємцем по прямій лінії хана Джанібека, з правління якого у впливових феодалських колах пов'язувалися спогоди про стабільність і могутність Ординської держави. Такий політичний крок був розрахований також на те, щоб довести “юридичну неправомірність представника Кок-Орди займати золотоординський престол” і згуртувати навколо нового претендента на цей престол всіх прихильників міцної центральної влади, внутріполітичної стабільності і ладу в країні.⁴⁹ Але цей крок був і надто ризикований, бо права самого Кельдібека на ханську владу заперечувалися його походженням, і в цьому його становище було схожим з Ма-

маєвим. На тимчасовість успіху нового хана й хиткість його влади натякають літописні джерела.⁵⁰

Про кінець ханської кар'єри Кельдібека інформують Рогозький літописець і дані нумізматики. Перший з них має такий датований літом 1362 р. запис: А в Орді тако бысть замятня, Хъдырев сын Мурут на одной сторонѣ Волги, а на другои Килдибѣк, и межи их бысть съча и Кильдибека убили, а Мамаи привел с собою царевича и бысть Мамаю с Мурутом съча о Волзѣ".⁵¹ Нумізматичний матеріал з цього питання представлений монетами, які карбувалися від імені Кельдібека в Сараї ал-Джедід й Азові (Азаку) 762 і 763 р.х.,⁵² тобто в періоди 11.XI.1360 — 30.X.1361 і 31.X.1361 — 20.X.1362; Мюріда в Сараї та Новому Сараї 764 р.х., в Гюлістані 762, 763 і 764 р.х.⁵³, а також Абдулли, за спиною якого стояв Мамай, в Азові 762 і 763 р.х. і в Сараї ал-Джедід 762, 764 і 768 р.х.⁵⁴ Цей комплекс основних даних доповнюють окремими подробицями поодинокі звістки російських літописців.

Останнім часом комплекс був проаналізований В.Л.Єгоровим і А.П.Григор'євим, кожний з яких застосував свою методикау дослідження, внаслідок чого ми маємо на сьогодні дві різні версії інтерпретації розглядуваних подій. Зокрема В.Л.Єгоров опирався переважно на літописні відомості, перевіряючи й доповнюючи їх там, де є можливість, даними нумізматичного матеріалу. Це, певно, єдино вірний спосіб дослідження складних історичних проблем, особливо коли у розпорядженні дослідника обмаль джерел та інформації. Адже писемні джерела завжди містять в собі більш докладну і багатшу на різні факти, події та обставини інформацію, ніж, скажімо, нумізматичні, сфрагістичні чи інші вузькоспеціалізовані дані. А.П.Григор'єв, навпаки, віддав перевагу суто нумізматичному джерелу інформації, зовсім нехтуючи літописним, через що реконструйовані ним події хибують на неточність і викривлення.

Відтак, на думку В.Л.Єгорова, ще у вересні — жовтні 1361 р. у Новому Сараї утвердився Мюрид, а Кельдібек

відступив на правий берег Волги. Найвірогідніше влітку 1362 р. загони Кельдібека були розгромлені військами Мюріда, а сам він загинув. Проте й Мюрід не зміг скористатися з своєї перемоги. Він навіть не встиг поширити свою владу на правобережжя Волги, бо після невдалої битви з військами Мамає змушений був повернутися до Сараю ал-Джедід, поступившись переможцю західними улусами, внаслідок чого під контролем Мамає “опинилися всі степові простори від Криму до Волги” За розрахунками В.Л.Єгорова, зроблених на підставі даних нумізматики, “Орда Мамає прийшла в Поволжя не пізніше кінця літа — початку осені 1362 р.”.⁵⁵

На відміну від В.Л.Єгорова, А.П.Григор’єв стверджує, що Кельдібек перебував у Новому Сараї аж до осені 1362 р., на початку якої, “тобто у вересні 1362 р. з Криму прийшов Мамає з військом і своїм ставлеником Абдулою. Сталася битва між військами Мамає і Кельдібека. Останній був розгромлений, але не вбитий”.⁵⁶

А.П.Григор’єв припустився двох головних помилок. По-перше, він проігнорував загально визнаний у науковій літературі факт перебування хана Мюріда (Амурата) в Новому Сараї влітку 1362 р. Джерельною основою для визнання цього факту є пряме свідчення Симеонівського літопису (“а инии князи затворишася в Сарай, царя у себя именующе Амурата”)⁵⁷ і опосередоване — звістка Рогозького літописця про вирядження “В лѣто 6870” князями Дмитрієм Івановичем Московським і Дмитрієм Костянтиновичем Суздальським “своих килічєєв в Орду к царю Мурату” за ярликами на велике княжіння.⁵⁸ По-друге, А.П.Григор’єв відкинув відомості Рогозького літописця про битву “о Волзѣ” між Кельдібеком і Мюрідом та Мамаєм і Мюрідом — єдине докладне джерело про ці події, лише на тій підставі, ніби вони є плутаними, бо в них Мюріда названо “Хидыревым сыном” й сповіщається про загибель Кельдібека в бою. Ці твердження й справді мають місце в інформації Рогозького літописця, але відзначена дослідником суперечливість їх іншим відомим даним так і

залишилася без пояснення, як, втім, залишилося без пояснення ним і саме походження цієї інформації.

Визнаючи версію В.Л.Єгорова більш обґрунтованою і вірогідною, вкажімо, однак на неточність, допущену ним. Він, зокрема, не згадує про монети Кельдібека, карбовані в Сараї ал-Джедід 762 р.х. (31.Х.1361 — 20.Х.1362)⁵⁹, які дозволяють датувати залишення Кельдібеком ординської столиці дещо пізнішим часом: не вереснем — жовтнем 1361 р., як його визначає В.Л.Єгоров, а можливо, листопадом — груднем 1361 р. В.Л.Єгоров також не зробив спроби в'яснити походження інформації Рогозького літописця про події в Орді влітку 1362 р. Зате він навів свої міркування щодо джерела звісток цього літопису про ординські події восени 1361 р., які, на його, цілом слушну, думку, привіз на Русь їх очевидець, великий князь тверський Василій Кашинський⁶⁰. Відзначені В.Л.Єгоровим особливості інформації цих звісток — її конкретність й обмеженість у часі — та зроблений ним висновок значно полегшують наше завдання: заповнити прогалину, що її залишили попередники, в'яснивши джерела походження літописних звісток про політичні події в Орді влітку 1362 р.

Щоб зробити це, думається, достатньо буде довести, що висновок В.Л.Єгорова стосується не поодинокого випадку, а є загальним при визначенні походження ординських звісток Рогозького літописця за 1361 — 1362 роки — періоду, коли через "велику зам'ятню" в Орді зв'язок Русі з Сараєм став і небезпечним, і спорадичним. І справді, за 1361 рік у Рогозькому літописці є записи про три окремі поїздки в Орду князів Північно-Східної Русі: Дмитрія Івановича Московського, Андрія і Дмитрія Суздальського разом з Костянтином Ростовським, та вже згадуваного Василія Кашинського. Так само в літопис занесено три розповіді, що змальовують мінливу політичну ситуацію в Орді через короткі проміжки часу. Літописний матеріал дає змогу визначити послідовність і приблизний час повернення князів з Орди на Русь і, отже, "прив'язати" кожен з цих розповідей до конкретної особи.

Як повідомляє літописець, першим повернувся Дмитрій Московський, який виїхав з Орди ще до початку “зам’ятні”, а відтак і без інформації про неї. Далі подано повідомлення про перебування в Орді під час “зам’ятні” суздальських і ростовських князів та узагальнену картину внутріполітичної ситуації в Ординській державі, складену, як гадаємо, на підставі їхніх різночасних спостережень. Такою принаймні виглядає перша звістка про наявність в Орді чотирьох “царів”: Мюріда, Мамаю, “царь бѣ у него именованъ Авдуля”, Кельдібека і ще одного, чие ім’я не названо. Найвірогідніше, вона відноситься до кінця зими — весни 1362 р., тобто до початку вирішальних подій, що розв’язали антагоністичні відносини між трьома з чотирьох названих “царів” Її основним джерелом могла бути розповідь Дмитрія Суздальського, який найдовше затримався в Орді.

Далі в Рогозькому літописці слідує з порушенням хронологічної послідовності повідомлення про повернення на Русь Василя Кашинського і Андрія Суздальського та їхні розповіді. Андрій Суздальський поспішив до дому за Дмитрієм Московським ще “того же лѣта”, але йому вже довелося прокладати собі шлях збройною рукою скрізь “полкы Татарскыя” якогось князя “Аратъхозя” Йому, можливо, належить непевна звістка про вбивство хана Хизра Мюрідом, названого братом забитого. Восени дістався до дому Василь Кашинський з інформацією, як визначив В.Л.Єгоров, про смерть хана Хизра та короткочасне правління в Сараї його перших двох наступників — не названого по імені Тимур-ходжи і Ордумеліка. Остання обставина дає можливість датувати виїзд його з Орди початком жовтня 1361 р. Трохи пізніше за великого тверського князя змушений був залишити Орду й пограбований ординцями Костянтин Ростовський. В його розповіді більш докладно повторюється звістка про Мюріда, який “насъдѣ на царство”, бо “яшася зань князи Ординьскые”, та сповіщається про втечу “за Волгу” Темір-ходжи і

Мамаю, тобто про події, що мали місце наприкінці вересня — на початку жовтня 1361 року.

В наступній (6870 року) рубриці Рогозького літописця зазначено лише два випадки, коли інформація з Орди могла надійти на Русь: поїздка влітку того року “к царю Мурату” кілічеїв московського і суздальського князів за ярликом на велике княжіння та приїзд взимку до Москви ханського посла Аміна з цим ярликом. Укладач літопису відокремив ординські вісті від інформаторів і подав їх слідом за записом про захоплення хрестоносцями литовського “городка” (Каунаса) і полонення “сына Кѣстутьева”, що сталося наприкінці квітня 1362 р.⁶¹ Але визначити це джерело не складно: вісті про політичну ситуацію в Орді влітку 1362 р., які дійшли до нашого часу в складі Рогозького літописця, безперечно, принесли з собою кілічеї московського і суздальського князів. Отже, А.П.Григор’єв знехтував свідченням саме цих очевидців ординських подій.

Таким чином, на весну 1362 р. в Орді протистояли одна одній три головні політичні сили, уособлювані трьома проголошеними раніше “царями”, які претендували на єдиновладдя: Мюрідом, Кельдібеком і Абдуллою. Мюрід, певно, отаборившись у Гюлістані, де від його імені карбувалися монети, контролював Новий Сарай і Волзьке лівобережжя, владі Кельдібека підлягали ординські території на захід від Волги і зокрема Азов, в якому був налагоджений випуск його монет; в Криму отаборився Мамай разом з Абдуллою, “царицями” і “всією Ордою”. Як показують літописні дані й подальший хід політичних подій, упродовж весни — першої половини літа в середовищі акординської знаті відбувалися розмежування і перегруповування політичних сил, що призвело до послаблення табору Кельдібека й зміцнення прихильників Мюріда і Мамаю. Цією причиною, мабуть, слід пояснити літописні звістки про те, що ординські князі “яшася” за Мюріда, Мамай “осилѣл с другую сторону Волги”, а Кельдібек “дивы многи творяще в них”,⁶² тобто, як можна зрозуміти цю остан-

ню звістку, вдався до безглузких репресій щодо тих представників ординської знаті, які залишили його табір, змінивши політичну орієнтацію.

Невідомо з цієї ініціативи, але десь, ймовірно, в кінці липня — на початку серпня 1362 р. між військами Мюріда і Кельдібека “бысть съча”, в якій Кельдібек зазнав поразки і, можливо, був тяжко поранений. У будь-якому разі він зразу після битви майже на рік зник з політичної видовні,⁶³ що могло послужити причиною чуток про його загибель у бою, занесених свідками цих подій до Москви. На короткий час на ординській території, підвладній перед тим Кельдібеку, утворився політичний вакуум, який заповнили не звичайні полки Мюріда, а війська великого князя литовського Ольгерда в середній частині Дніпровсько-Донського межиріччя і в нижній — Орда Мамаю, яка саме тоді виступила з Криму, захопила Азов⁶⁴ і пройшла далі на схід, в Нижнє Поволжя. Сталося це, найімовірніше, в середині серпня 1362 р.

Згідно з свідченням московських кілічеїв, невдовзі після розгрому Кельдібека Мюрідом “Мамай привел с собою царевича и бысть Мамаю с Мурутом съча о Волзь”.⁶⁵ В результаті цієї битви Мюрід втратив контроль над Сараєм ал-Джедід, але утримав Гюлістан, де ще 1363 р. продовжувалося карбування монет з його іменем.⁶⁶ Мамай ненадовго оволодів ординською столицею, свідченням чому є карбовані там того ж 764 р.х. монети з іменем Абдуллаха та іншого претендента — Хайр-Пулада.⁶⁷

Таким чином, із складних і не завжди сприятливих для нього перипетій внутріполітичної боротьби в Золотій Орді у кінці 1361 — першій половині 1362 р. Мамай вийшов переможцем. Його успіх тим більш гідний подиву, що на початку своєї самостійної політичної кар’єри ні він особисто, ні його ставленик Абдулла не користувалися популярністю і цілковитою підтримкою знаті Ак-Орди. Звичайно, володіння Кримом, або ж його значною частиною, де сходилися важливі морські й суходольні шляхи міжнародної торгівлі й існували багаті генуезькі факторії,

могло забезпечити регулярне надходження до казни Мамає досить значних коштів й створити матеріальне підґрунтя його політичної активності⁶⁸. Поряд з ймовірним викриттям самозванства хана Кельдібека це могло бути ще однією вагомою причиною переходу на бік кримського еміра прибічників його політичних супротивників. Однак, як показав досвід Кельдібека та й інших претендентів на ханську владу перших років "великої зам'ятні", політична прихильність ординської знаті — річ нестійка і ненадійна. Мусила бути ще якась обставина, а точніше, політична сила, яка придала становищу Мамає стабільності, багато в чому забезпечила його успіх у внутріполітичній боротьбі 1362 р. і дала змогу уникнути фіналу політичної кар'єри Кельдібека навіть тоді, коли наприкінці того ж року Мамає вдруге втратив Сарай ал-Джедід. Такою силою могла бути лише підтримка Мамає ззовні, на нашу думку, Ольгердом, правителем Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Політичні відносини між Великим князівством Литовським і територіально суміжною з ним Мамаєвою Ордою як самостійна наукова проблема та її конкретне питання — можливість існування між ними воєнно-політичного союзу ще на початку 1360-х років — досі увагу дослідників не привертала. Почасти це, можливо, пояснюється майже цілковитою відсутністю свідств про них у писемних джерелах. Якщо ж ці відносини й розглядалися, то лише в контексті краще забезпеченої джерелами і докладно розробленої проблеми політичної боротьби між Москвою і Твер'ю за гегемонію над Владимирським великим князінням в кінці 60-х і в першій половині 70-х років XIV ст. В радянській історіографії навіть антимосковський воєнно-політичний союз між Ягайлом і Мамаєм, укладений незадовго до розгрому останнього у битві на Куликовому полі 1380 р. визнавався радше як **спорадичне** явище, без глибшого з'ясування його причин, **без** врахування перипетій попереднього політичного суперництва між Великим князівством Литовським і Московським великим князів-

ством за оволодіння давньоруською спадщиною, а також їхньої участі в ординських міжусобицях.

Визнання факту походу військ Ольгерда влітку 1362 р. на південь Дніпровсько-Донського межиріччя, перші отримані результати поглибленого вивчення перебігу політичних подій в охопленій внутрішньою феодальною війною Ординській державі відкривають у цьому плані нові, значно ширші перспективи. Звичайно, сучасний стан дослідження політичних відносин між Великим князівством Литовським і Мамаєвою Ордою на початку 1360-х років визначає переважно гіпотетичний характер основних суджень і умовиводів, що напрошуються у зв'язку з порушеною проблемою. Все ж таки можна назвати деякі факти і обставини, та зроблені на їх підставі висновки, які хоч і не є прямими доказами, але взяті сумарно показують, на наш погляд, що воєнно-політичний союз між Ольгердом і Мамаєм існував уже в 1362 р.

Зрозуміло, що вважати цю думку аргументованою можна лише отримавши позитивні відповіді принаймні на такі основні питання проблеми: по-перше, чи були зацікавлені обидві сторони в укладенні воєнно-політичного союзу і чи міг такий союз скластися за конкретних політичних обставин перших двох років "великої зам'ятні"; по-друге, чи підтверджується наявність союзу між Ольгердом і Мамаєм у ці роки даними історичних джерел, і якщо підтверджується, то якими і як саме?

На наш погляд, необхідні політичні передумови для союзу між правителем Великого князівства Литовського і одним з фактичних призвідців утворення в степах Причорномор'я і Приазов'я політично самостійної й протиставленої офіційному Сараю Орди склалися ще наприкінці правління хана Бердібека, яке було позначено боротьбою придворних клік і початком смуги дворцевих переворотів в Золотій Орді, з одного боку, а з іншого — рішучими і енергійними діями Ольгерда в другій половині 50-х років XIV ст. по реалізації програми політичного об'єднання всієї Русі під егідою литовської династії Гедиміновичів. Сам

союз став можливим, найімовірніше, в кінці 1361 р., коли поставлені ними обома стратегічні цілі: Ольгердом — визволення від ординської залежності князівств Наддніпрянщини і приєднання їх до своїх володінь, а також захоплення значного обширу державної території Улусу Джучі, й Мамаєм — осягнення реальної верховної влади у "Волзькому царстві" — зумовили певне співпадіння їхніх політичних інтересів, тоді як конкретний розклад політичних сил в Золотій Орді і несприятлива для Литви міжнародна обстановка змушували і Ольгерда, і Мамаєва шукати підтримку ззовні й диктували необхідність йти на взаємний компроміс у своїх політичних і територіальних домаганнях стосовно один одного та на об'єднання чи координацію зусиль у боротьбі проти спільного противника — нащадків Джучі як законних спадкоємців верховних прав панівної династії на управління Ординською державою, її територію й традиційні прибутки.

Відповідаючи на друге питання, мусимо зразу ж констатувати: немає сьогодні ніяких джерельних даних, що прямо свідчать про існування союзницьких відносин між Ольгердом і Мамаєм у 1362 р. Дуже вірогідно, що такі свідчення взагалі не будуть знайдені коли-небудь. Однак слід підреслити з усією рішучістю: бракує також джерельних даних, що якимсь чином заперечують або спростовують саму можливість союзу між цими двома правителями у той час, коли вони зчинили свої битви, кожний зокрема — перший за Дніпро, другий — за Волгу. Більш того, писемні джерела повідомляють про окремі факти і обставини, які можуть розглядатися як опосередковані свідчення про цей союз, або можуть бути використані для побудови логічних конструкцій на користь його існування. Отже, відповідь не може бути ні цілком стверджувальною, ні вичерпною, але разом з тим й негативною.

Серед уже згаданих фактів й обставин, що опосередковано свідчать на користь існування союзницьких відносин між правителем Литовсько-Руської дежави і кримським еміром ще на початку "великої зам'ятні" першорядне місце

належить тим з них, які вказують на пролитовську орієнтацію Мамаю у той час, коли він, займаючи високу посаду беглербека при хані Бердібеку, керував воєнними і дипломатичними справами Золотої Орди. Ця важлива обставина й досі залишається недооціненою в історіографії. А тимчасом вона свідчить про певний досвід попереднього політичного співробітництва між Ольгердом і Мамаєм й в силу цього заперечує такі причини виникнення незабаром союзу між ними як випадковість і мінлива політична конюнктура.

Як встановив ще А.М.Насонов, беглербеком Мамай був у першій половині 1359 р.⁶⁹, коли в Орді стався черговий перерозподіл влади між впливовими придворними клітками. Створені в XV — першій половині XVI в. так звані загальноруські літописи, які тією чи іншою мірою відбивають погляд на події московського правлячого дому Даниловичів, зовсім не згадують про урядування Мамаю, хоч інформують про долю іншої впливової й прихильної до Москви коаліції родових ординських князів на чолі з "царицею" Тайдулою і Могул-букою, який був беглербеком за часів хана Узбека і Джанібєка⁷⁰. Восени 1357 р. московський митрополит Олексій при сприянні саме цієї коаліції отримав від хана Бердібека спеціальний ярлик і пайцзу⁷¹, і таким чином заручився підтримкою ханської влади претензій правлячих кіл Московського великого князівства на митрополію Київську і всієї Русі, а також Київ як загальноруську церковну столицю. Ще кількома місяцями раніше він добився того, що константинопольський патріархат визнав його єдиним митрополитом Київським і всієї Русі, заперечуючи тим самим права на такий же сан митрополита Романа, ставленика великого князя литовського Ольгерда. Маючи у своєму розпорядженні "настольну" грамоту патріаршого синоду, ханський ярлик і пайцзу, Олексій у січні 1358 р. виїхав до Києва, де на той час вже утвердився митрополит Роман, щоб реалізувати свої права на Київ і Київську митрополію. Але ця його спроба ледь не закінчилася трагічно: за наказом Оль-

герда митрополит Олексій був ув'язнений і утримувався в Києві упродовж двох років⁷². Лише за допомогою своїх прибічників митрополиту Олексію вдалося вийти на волю і втекти до Москви⁷³. Сталося це весною 1360 р., і, мабуть, зовсім не випадково збіглося у часі з поверненням до влади у Сараї ал-Джедід кліки Могул-буки і Тайдули у короткочасне правління хана Навруза (січень—червень 1360 р.)⁷⁴

З якихось й досі невияснених причин політичний демарш правителя Великого князівства Литовського у Києві не потяг за собою жодних каральних санкцій з боку Орди. Дуже схоже на те, що ханська влада вже не мала достатніх сил і можливостей для цього, будучи паралізована протидією придворних угруповань, які або вороже ставилися до Москви, або підтримуючи конкретні претензії великокнязівського уряду Ольгерда розраховували на здобуття певної користі з литовсько-московського протиборства. Принаймні, літописні звістки сповіщають про прихід до Москви у 1358 р. двох ворожих щодо неї ординських послів: весною "лютого посла" Алачі й восени царевича Мамат-Ходжі⁷⁵. Згідно з датуванням А.М.Насонова, весною чи влітку 1359 р., тобто в останні місяці правління хана Бердібека, "приїде посол на Москву от царя Мамая от Ахміявды"⁷⁶, але ні мета, ні наслідки цього посольства невідомі.

Таким чином, на пролитовську позицію беглербека Мамая вказують такі обставини як: 1) наявність у Сараї ал-Джедід на зламі 50 — 60-х років XIV ст. двох найпотужніших і, очевидно, політично протиставлених одна одній придворних клік — політично зорієнтованої на Москву кліки Могул-буки і Тайдули, з одного боку, і кліки Мамая — з іншого; 2) відсутність каральних заходів щодо Литви та її володінь за ув'язнення у Києві саме в той час московського митрополита Олексія, обов'язок гаранта прав якого на Київ і Київську митрополію незадовго перед тим взяла на себе ханська влада.

Політична орієнтація Мамая і його феодалного угруповання на Велике князівство Литовське на зламі 50 — 60-х

років XIV ст. робить більш вірогідним укладення воєнно-політичного союзу між ним і Ольгердом вже наприкінці 1361 р., зразу після невдалої першої спроби кримського еміра захопити верховну владу в ординській столиці. До цього обох державних діячів спонукало співпадіння їхніх політичних інтересів як щодо правлячої династії Джучидів, так і тих значних можливостей для реалізації поставлених ними далекосяжних цілей, що відкривалися з початком загальнодержавної кризи Улусу Джучі. Про існування такого союзу вже у 1362 р. свідчать: по-перше, той факт, що серед територіально найближчих до Мамаєвої Орди держав Центрально-Східної Європи Велике князівство Литовське було на той час єдиною стабільною і зацікавленою у союзницьких відносинах з нею воєнно-політичною силою, здатною протистояти "Волзькому царству" і окраїнним улусам, які політично відокремилися від нього; по-друге, — це відсутність воєнного зіткнення між військами Ольгерда і Мамає на півдні Дніпровсько-Донського межиріччя влітку 1362 р. (про нього нічого не говорять літописні звістки, крім того, таке зіткнення зробило б неможливими подальші успіхи союзників), певна узгодженість їхніх дій у просторі й часі, що навряд чи можна пояснити лише випадковим збігом обставин; по-третє, підтверджене фактами вперте ігнорування правлячою верхівкою Московського великого князівства прерогатив ставленика Мамає хана Абдулли у 60-х роках XIV ст., що неодноразово відзначалося в науковій літературі.

Писемні пам'ятки зберегли уривкові дані, що дозволяють вихопити з темряви забуття і назвати деяких учасників литовської "Задніпрянщини" з числа литовсько-руської феодальної еліти. Для цього слід повернутися до аналізу першого сюжету Rogozького літописця, зокрема тієї відзначеної раніше його текстуальної особливості, що, як гадаємо, могла виникнути внаслідок викреслення списку знатних учасників походу. Скласти певне уявлення про цей перелік можна за допомогою: 1) виявлення найдавніших згадок писемник джерел про членів правлячої династії Ге-

диміновичів нових володарів новопридбаних земель у Дніпровсько-Донському межиріччі; 2) з'ясування, до яких саме політичних структур Великого князівства Литовського відійшли приєднані території. Зрозуміло, що результати такого дослідження через нестачу інформації також будуть гіпотетичними.

Вивчення питання про перших литовських князів у землях Чернігово-Сіверщини має свою історію, підсумки вивчення певного етапу якої підбив ще М.Грушевський⁷⁷. Він відзначив наявність наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. XIV ст. досить значних володінь Гедиміновичів у західній частині Чернігівщини (Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, Рильськ) й на основі цього факту висловив здогад, "що Ольгерд забрав у безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західну половину чернігівських волостей — поріччя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями... Східня ж частина чернігівських волостей зісталася й далі переважно в руках дрібних княжих родів старої династії"⁷⁸. Серед чернігівських Гедиміновичів історик називає князя брянського і трубчевського Дмитрія Ольгердовича, його "меншого брата" Дмитрія-Корибута, князя новгород-сіверського, і, як вважав М.Грушевський, чернігівського, Патрикія Наримунтовича — князя стародубського, Костянтина Ольгердовича, а також записаного у Любецькому синодику Михайла Євнутійовича, але з великим сумнівом. З цього переліку необхідно вилучити Дмитрія-Корибута, сина Ольгерда від його другого шлюбу (1350 р.) з тверською княжною Уляною, якому 1362 р. ледь чи виповнилося десять років. Ст.Кучинський додає ще Андрія Ольгердовича, князя полоцького, якого так званий літопис Биховця називає ще й володарем Трубчевська⁷⁹. На нашу думку, до кола учасників походу 1362 р. могли належати також Федір Коріатович і згаданий у Любецькому синодику Іоанн Любартович, певно, старший син волинського князя Дмитрія-Любарта Гедиміновича від його першого шлюбу з володимирською княжною з роду волинських нащадків

Данила Галицького. Вважаємо також вірним зроблений раніше висновок: майже всі перелічені вище нащадки Гедиміна були або володарями порівняно невеликих уділів у Литовській Русі, переважно на Волині та Поділлі, або взагалі їх не мали, але могли розраховувати на військову допомогу і підтримку могутніх найближчих родичів⁸⁰.

Так само залишається поза сумнівом й думка про активну участь у поході литовсько-руського війська на південь у 1362 р. збройних сил Київського князівства, внаслідок чого, як вважаємо, до його складу були інкорпоровані Переяславщина і деякі чернігівські та сіверські волості⁸¹. Сталося це в руслі давньоруської політичної традиції, згідно з якою Київ вважався у IX — XI ст. центром родового володіння Рюриковичів — Руської землі, основного територіально-політичного осередку Давньоруської держави, що складався з Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, а також відповідно до проголошеного литовською великокнязівською владою принципу своєї політики на Русі: "Ми старини не рухаєм, а новин не вводим" Проте більш вірогідно, що у санкціонуванні верховною владою Литви значного територіального приросту Київського князівства не останню роль відіграли також політичні розрахунки Ольгерда: з одного боку, зумовлене загальнодержавними інтересами прагнення перетворити столицю цього князівства на міцний форпост у прикордонних з Ордою південних землях, а з іншого, — створити матеріальну основу для піднесення підупалого в часи ординської зверхності значення Києва як колишньої столиці Давньої Русі, чому, зокрема, мали сприяти й неодноразові наполегливі спроби литовського уряду саме в 50-і і 70-і рр. XIV ст. поставити під свій контроль митрополію Київську і всієї Русі та повернути Києву реальне значення її столиці.

Політичний сенс цих акцій стає зрозумілим лише в контексті тогочасного литовсько-московського суперництва на Русі. Їхня мета — залучити київське боярство до підтримки об'єднавчої програми Ольгерда, і, головне, — спираючись на відроджувальну давньоруську традицію

державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні й тим самим ослабити її дедалі зростаючий вплив на руські князівства і землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської та духовної влади Візантії.

Інший сюжет Рогозького літописця також стосується обставин, пов'язаних з походом русько-литовського війська у Дніпровсько-Донське межиріччя. Тривалий час його інформацію тлумачили як прояв боротьби між пролитовською і промосковською місцевими політичними угрупованнями.⁸² І справді, політична боротьба між полярно зорієнтованими частинами місцевого боярства і знаті була характерна для земель і князівств Русі литовсько-московського прикордоння, починаючи із середини XIV ст., коли Московське велике князівство також заявило про свої права на давньоруську спадщину як другий центр об'єднання території колишньої Давньоруської держави. Сліди цього політичного протистояння знаходимо не тільки у Брянську чи Коршеві, а й у Новгороді, Пскові, Смоленську, Києві.⁸³ Донедавна — поки вважалося, що Коршев був містом з переважно руським населенням і знаходився на русько-ординському прикордонні в районі Верхнього Доңу — такий висновок здавався безперечним. Тепер він потребує перегляду, оскільки входить у протиріччя з нововизначеним місцезнаходженням цього міста у Середньому Подонні, та новим, більш точним уявленням про статус, етнічний склад і побутово-господарський спосіб життя населення цієї частини державної території Золотої Орди, а до середини XIII ст. - Половецького степу (Дешт-і-Кипчаку).

Тепер, думається, пояснення лаконічної звістки Рогозького літописця лише наслідками протиборства двох основних політичних партій на Русі навряд чи може бути визнане достатньо вмотивованим. Так само як і пояснення її такими, скажімо, звичними супровідними явищами воєн (і не тільки епохи Середньовіччя) як безладдя і безкарне насильство над мирним населенням аж до захоплення

численного полону і, навіть, масового його винищення. Тепер, після тривалого вивчення залишків матеріальної культури Ординської держави, виходу в світ ґрунтовних досліджень з історичної географії підвладної їй території, зокрема Середнього Подоння, і праць, в яких осмислюються основні закономірності та специфіка еволюції цивілізації кочівників Євразійського континенту, вважаємо, є достатньо підстав, щоб розглядати звістку Рогозького літописця, а також свідчення “Кроніки” М.Стрийського про втечу і переселення значних мас ординців внаслідок наступу війська Великого князівства Литовського у лісостеповій і степовій зонах Центрально-Східної Європи як відображення у лапідарний спосіб надзвичайно складної і обтяжливої для місцевого населення ситуації, що склалася під впливом одразу кількох різновекторних суспільно-політичних і цивілізаційних чинників.

Обтяжена помором, що поширився серед людності Середнього Подоння і Верхньої Оки одночасно з початком воєнних дій, і тими кардинальними змінами в основних сферах і самому укладі життєдіяльності місцевого населення, які неминуче потягли за собою зміни в його етнічному складі й заміна структур золотоординської державності структурами Литовсько-Руської держави, ця ситуація і справді могла набути в очах сучасників ознак надзвичайного лиха. Однак докладний розгляд її доцільно зробити окремо, оцінюючи загальні результати і наслідки антиординської кампанії Великого князівства Литовського 1362 р.

Третій сюжет Рогозького літописця — про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя — також заслуговує на спеціальне дослідження.

ПРИМІТКИ

¹ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - Киев, 1885. - Т.1. - С. 47 - 58, 120 - 128.

² Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. Киев, 1885. - С. 40 - 64, 73 - 89.

³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года // Университетские известия. - Киев, 1883. - № 10. - С. 169 - 184; № 2. - С. 185 - 193.

⁴ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. - Киев, 1891. - С. 490 - 493; Грушевський М. Історія України-Руси: XIV - XVI віки - Відносини політичні. Київ, Львів, 1907. - Т. 4. - С. 73 - 82.

⁵ Див.: *Batura R.* Lietuva tautų,kovoje prieš Aukso Orda. - Vilnius, 1975. S. 32, 66 67, 235 - 258. Огляди джерел і наукової літератури з досліджуваної проблеми свого часу робили також М.Дашкевич, Н.Молчановський, М.Грушевський і Ст.Кучинський (див. його ж. *Sine Wody // S.M.Kuszyński. Studia z dziejów Europy Wschodniej X - XVII w.* - Warszawa, 1965. - S. 135 146), що позбавляє нас необхідності займатися цим і дає можливість зосередити увагу на джерелознавчих та фактологічних аспектах.

⁶ *R.Batura.* Op. cit. - S. 381.

⁷ *H.Lowmiański.* Agresja Zakonu krzyżackiego na Litwie w wiekach XIII - XV // РН. Т. 45, z. 2/3. - S. 338 - 361; *Ловмянський Х.* Русско-литовские отношения в XIV - XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. - М., 1972. - С. 269 - 275; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. - М., 1975. - С. 518; *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV - XVI вв. - М., 1963. - С. 371.

⁸ Див., наприклад: *Думин С.В.* Другая Русь: Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX в. - М., 1991. - С. 76 - 126; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой половины XVI в. - М., 1995. - С. 22 - 23; 229 - 230.

⁹ Славяне: Адзінства і мнагастайнасць: Міжнародная конференцыя 24-27 мая 1990.-Тезісы дакладаў і паведамленняў. 2 секцыя: Этнагенез славян. - Мінск, 1990. - С. 100 - 102; *Шабульдо Ф.* Русь в інтеграційних процесах XIII - XIV ст. // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22 - 28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. - Частина I. - Львів, 1994. - С. 27 - 31.

¹⁰ Конкретно, щоправда з певними застереженнями, поділяємо такі висновки дослідника: 1) Суперництво трьох головних політичних сил регіону - Золотої Орди, Великого князівства Ли-

товського і Московського великого князівства за спадщину Київської Русі й гегемонію у Східній Європі дійсно справляло величезний вплив на політичне життя і відносини між країнами Центрально-Східної Європи, але не протягом XIV ст., а більшої його частини. (До того ж, Я.Пеленський не бере до уваги такий важливий чинник, як антиординська позиція Польського королівства, що визначилася з приєднанням ним Галицької землі та Західного Поділля). 2) В цьому “своєрідному трикутнику відносин” головним було суперництво між Золотою Ордою і Литовсько-Руською державою, я б ще відзначив: починаючи десь із середини 1320-х рр., після походів на Волинь і Київ Гедиміна, “короля литвинів і багатьох русинів” (“Litwinorum et multorum Ruthenorum rex”). 3) Велике князівство Литовське було першою і головною силою, що почала активно змінювати “монгольську присутність і верховну владу в землях давньої Русі у великих масштабах раніше, ніж загальновідома і уславлена битва на Куликовому полі” Я б ще додав, що згідно з політичними планами Константинополя початок глорифікації цієї битви поклав митрополит Київський і всієї Русі Кипріяні; 4) У XV XVI ст. “московські книжники та ідеологи добилися успіху у звеличенні ролі Московії в східноєвропейському суперництві без врахування всіх внесків у реальні події та у створення міфу про її спрокволу і далекоглядну “боротьбу проти татарського іґа”, що існує в російській історіографії й досі” Див.: *J.Pelenski. The Contest between Lithuanian-Rus' and the Golden Horde in the fourteenth century for supremacy over Eastern Europe // Archiwum Eurasiae Medii Aevi, II (1982). - P. 303 - 320.*

¹¹ Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ) - 1922. - Т. 15. - Вып. 1. - Стб. 75.

¹² Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Т. XI. - Спб., 1879 (перевид.: М., 1965). - С. 2.

¹³ *Насонов А.Н.* Летописные памятники Тверского княжества: Опыт реконструкции тверского летописания с XIII до конца XV в. // Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук. - Л., 1930. - № 9. - С. 709 - 738; № 10. - С. 739 - 773.

¹⁴ *Муравьева Л.Л.* Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII - начала XV века. - М., 1983. - С. 24.

¹⁵ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. - Warszawa, 1846. - Т. 2 - С. 7: "Тарговице, котorej jeszcze i dziś w polach znak murów na uściu rzeki Bohu stoi, Białęcerkiew, Swinigrod, i wszystkie pola aż за Оczaków од Kijowa i од Putiwła aż до уścia Donu, од Татарów wolne uczynили, i wypłoszyли их aż до Wolgi, а других ку Kaffie i ку Azofowi, i Krimowi w środek Таурыки або Прzekору zagnали"

¹⁶ *Дашкевич Н.* Указ. соч. - С. 81.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Текст "Списку": *Коцебу А.* Свидригайло, великий князь литовский. М., 1835. Прилож. - С. 10 - 12; передрук: Skarbiec dyplomatów etc., posługających do krytycznego wyjasnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych krajów. Zebrał I. Danilowicz. Wilno, 1860. - Т. 1. - № 746. - С. 330 - 331.

¹⁹ Грамоти київських князів з роду Ольгерда опубліковано у різних збірках і виданнях. П.Г.Клепатський перший дослідив їх у сукупності і вказав, де вони були опубліковані. Див.: Клепатський П.Г. Очерки по истории Киевской земли. - Одесса, 1912. - С. 27 - 28, прим. 1, 2. - С. 53, прим. 5. - С. 56 - 57.

²⁰ Тексти ярликів кримських ханів див.: *Барвінський В.* Историчні причинки // *Барвінський В.* Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. - Львів, 1909. - С. 16 - 18, 19 - 20; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). - СПб., 1848. - Т. 2. - С. 4 - 5; а також: Русская историческая библиотека (далі - РИБ) - Юрьев, 1914. - Т. 30. - С. 79. Історіографічні й джерелознавчі примітки до них див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. 4. - С. 457 - 462.

²¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси.-Т. 4.-С. 73-78. Ця проблема спеціально розглядалася і автором. Див.: *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - Киев, 1987. - С. 52 - 60.

²² Там же. - С. 78 - 79.

²³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. 4. - С. 79 - 80. Прим. 2.

²⁴ Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М., Л., 1950. - С. 457 - 477; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. - СПб., 1856. - Т. 7. - С. 240 - 241; Ермолинская летопись // ПСРЛ. - СПб., 1910. - Т. 23. - С. 163 - 164 та ін.

²⁵ *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. - 1928. - № 2. - С. 177.

Як і Бистра Сосна, Тиха Сосна також є правою притокою Дону, але знаходиться приблизно на 220 км на південь від першої. Відстань від Києва до верхів'я Тихої Сосни становить близько 600 км на схід від Києва; від Куликового поля (р. Непрядва) Тиха Сосна знаходиться приблизно 230 км на південь; відстань від Тихої Сосни до Волги дорівнює близько 480 км, до Азова 400 км.

²⁶ ПСРЛ. - Т. 15. - Вып. 1. - Стб. 73: "В лѣто 6870... того же лѣта бысть мор на люди в Ордѣ, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосилѣ и в Коршевѣ, и в Брянскѣ и по иным мѣстом и на Коломнѣ"

²⁷ *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rżadami Litwy. - Warszawa, 1936. - S. 121, 122; порівн.: S. 79, 80.

²⁸ *Ibidem.* - S. 58, 59.

²⁹ *Kuczyński S.M.* Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drugiej połowie XIV wieku. - Warszawa, 1936. - S. 11 - 18; про дату див.: *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rżadami Litwy. - S. 60, 19. Порівн.: Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сб. статей. - М., 1980. - С. 50-51; Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Там же. - С. 144 - 145.

³⁰ *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. - 1950. - Т. 40. - С. 234; перевид.: Тихомиров М.Н. Русское летописание. - М., 1979. - С. 107.

³¹ *Batura R.* Op. cit. - S. 234: "Eidama toliau pietryciu, kryptimi, 1363 m. feodaline Lietuva uzeme Korsevo miesta, prie Sosnos upes, dešiniojo Dono intako, viena, iš labiausiai i pietrycius nutolusiu rusu, miestu, bubusiu, prie pat stepiu, kuriomis klajojo Aukso Ordos totoria".

³² *Шабульдо Ф.М.* Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV в. // Укр. іст. журн. 1973. - № 6. - С. 85.

³³ Перелік основних досліджень: *Наумов Е.П.* К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних" // Летописи и хроники: Сб. статей. 1973 г.-М., 1974 С. 150; *Подосинов А.В.* О принципах построения и месте создания "Списка русских городов дальних и ближних" // Восточная Европа в древности и

средневековье: Сб. статей. М., 1978. - С. 40; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. - М., 1975. - С. 341 - 380. Новітні дослідження В.Л.Яніна, де що подовжуючи час складання цієї пам'ятки, дату її остаточної редакції залишає без змін. Див.: Янин В.Л. К вопросу о дате составления обзора "А се имена градом всем русским, дальним и ближним" // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования 1992 - 1993 гг. М., 1995. - С. 125 - 134.

³⁴ Подосинов А.В. Указ. соч. - С. 44.

³⁵ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних. - С. 229, порівн. із с. 231; Тихомиров М.Н. Русское летописание. С. 101. порівн. із с. 102.

³⁶ За М.К.Любавським, підставою для внесення цих змін до київської рубрики "Списку" було підкорення їх у військово-адміністративному відношенні Києву, яке дослідник датував 1432 - 1440 рр., тобто, згідно з його думкою, часом створення "Списку" Див.: Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени первого издания Литовского статута. М., 1892. - С. 290 - 291. Погоджуючись у цілому з цією думкою, вважаємо, що підкорення згаданих міст Києву було наслідком централізації влади і концентрації військових сил напередодні наступу на Золоту Орду і датуємо цю подію 1392 - 1396 рр. Див.: Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. С. 147. Можливі й інші версії.

³⁷ Цит. за: Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних.-С.223-224; Тихомиров М.Н. Русское летописание.-С.94.

³⁸ Територія Київської землі ("волості") у першій половині XIII ст. була обмежена на півночі Прип'яттю, на заході річищем Случі й вододілом між Тетеревом і Россю. На сході Києву була підвладна вузька смуга землі вздовж лівого берега Дніпра від м. Остер до широти Переяслава-Руського. Див.: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли. - С. 47; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII - XIII веков. - Киев, 1980. - С. 115 - 118, 120 - 126.

³⁹ В "обводі" південного кордону Київського князівства, здійсненому наприкінці 1450-х рр. Свиридовим черкаським намісником київського князя Семена Омельковича зазначено: "А по той сторонѣ Таваня с Перекопскою землею граница вашей

милости по Овечу воду и уверх Овечее воды, а от верхов Овечее воды уверх Оргѣя, аж до Сомора и верх Оргѣя, аж до Донца, а по Тихую Сосну” Див.: АЗР.-СПб., 1848.-Т.2. - № 199. - С. 190 - 191.

⁴⁰ Див.: Рогожский летописец. - Стб. 75; Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. - Т. XI. - С. 2; Густинская летопись // ПСРЛ. - СПб., 1843. - Т. 2. - С. 350. Датування записів 6871 роком є виправданим, якщо вважати, що укладач літопису користувався вересневим літочисленням, згідно з яким новий рік розпочинався з 1 вересня. Перехід від березневого та ультраберезневого літочислення до вересневого стався на Русі саме в середині XIV в. Проте у літописанні продовжували ще деякий час використовувати зразу кілька календарів. *Дашневский И.Н.* Нерешенные вопросы русского летописания // *Вспомогательные исторические дисциплины.*-Вып. 15. - М., 1983. - С. 67.

⁴¹ Див.: *Егоров В.Л.* Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // *Вопросы истории.*-1974.-№ 8.-С. 45-50; *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой // *Куликовская битва.* Сб. статей. - М., 1980. - С. 174 - 213; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60 - 70-х годов XIV в.: хронология правлений // *Историография и источниковедение стран Азии и Африки.* - Л., 1983. Вып. 3. - С. 9 - 54; *Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская монетная система XII - XV вв. - М., 1983. - С. 81 - 97.

⁴² *Егоров В.Л.* Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде. - С. 45 - 49; *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 190 - 196.

⁴³ Згідно з свідченням середньовічного арабомовного автора Ібн Хальдуна, “Ханум, дочь Бирдибека, была замужем за одним из старейших монгольских эмиров, по имени Мамай, который в его царствование управлял всеми делами” Див.: *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т. 1.: Извлечение из сочинений арабских. - СПб., 1884. - С. 389.

⁴⁴ *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой.-С.183-185; *Григорьев А.П.* Указ. соч.-С.19-20, табл. 1; *Мухамадиев А.Г.* Указ. соч. - С. 89 - 90.

⁴⁵ За словами Ібн Хальдуна, емір Мамай “поставил ханом отрока из детей Узбека, по имени Абдуллаха, и двинулся с ним в Сарай” (*Тизенгаузен В.Г.* Указ. соч. - С. 390).

⁴⁶ *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 186 - 187; *Мухамадиев А.Г.* Указ. соч. - С. 90.

- 47 Рогожский летописец. - Стб. 71. Сприймаю трактування цих подій В.П.Єгоровим. Див. *Егоров В.П.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 185-186, прим. 41.
- 48 *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 188; *Григорьев А.П.* Указ. соч. - С. 31.
- 49 *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 187-188
- 50 Рогозький літописець повідомляє про Кельдібека: "А трети царь в то же время в Ордѣ вѣста в них и творяшес[ь] сын царя Чанибѣка именем[ь] Килдибѣк и тот тако же дивы многи творяще в них" (Рогожский летописец. - Стб. 70). Новгородський IV літопис згадує про нього коротко: "И се ин царь вѣста Килдибик, и тьи многих побѣ, а последь сам оубьен бысть" (Новгородская IV летопись // ПСРЛ. - Т. IV. - Вып. 1. - Пг., 1915. - С. 289).
- 51 Рогожский летописец. - Стб. 73.
- 52 *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. - М., 1960. - Т. 1. - С. 134, 136, 138, 141, 143, 145 - 150, 157, 159; *Григорьев А.П.* Указ соч. - С. 20, табл. 1.
- 53 *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. - С. 133, 134, 136, 138, 139, 141 - 143, 146.
- 54 Там же. - С. 142, 149, 134, 136, 141, 148.
- 55 *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 189.
- 56 *Григорьев А.П.* Указ соч. - С. 31.
- 57 Симеоновская летопись // ПСРЛ. - Т. XVIII. - СПб., 1913. - С. 101. У Рогозькому літописці, що бере свій початок від сдиного з Симеонівським літописом протографа, ім'я Амурата (Мюріда) пропущено: "А иные князи Ординские затворишась в Сарай, царя у себе имѣнующи 4-го" (Рогожский летописец. - Стб. 70).
- 58 Рогожский летописец. - Стб. 72.
- 59 Див. *Янина С.А.* Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Булгарах в 1946-1952 р. // Материалы и исследования по археологии СССР.-М., 1954.-№ 42. - С. 445.
- 60 *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 188.
- 61 Ця подія досить точно датується за свідченнями німецького хроніста Германа з Вартберга, який стверджує: "В 1362 г магистр Арнольд предпринял четыре похода против язычников: первый в день обращения Павла (25 января) до так называемой святой деревни Сетен, второй поход предпринял сейчас же вслед за первым (в феврале) с некоторыми гостями из Германии, третий на кораблях, по просьбе великого магистра в вербное воскресение"

(после 16 апреля), для разрушения замка Кауве” (Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края.-Рига, 1879.-Т.2.-С. 109).

⁶² “Анонім Іскандер” розповідає про Кельдібека: “Этот человек счел порукой своей жизни гибель эмиров; тайно вызывал каждого из них, заставлял заниматься покушениями друг на друга” (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II.: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. - М.; Л., 1941. С. 129). На цю обставину звернув увагу А.Г.Мухамадієв, але тлумачить її інакше: “Основную причину межусобиц Кильдибек видел в самовольстве крупных эмиров и применял беспощадный террор” (Мухамадиев А.Г. Указ. соч. - С. 90). Він же відзначив той факт, що на монетах Кельдібека, карбованих в Азові, ім'я хана подано без титулу “султан” (Там само).

⁶³ *Григорьев А.П.* Указ. соч.-С.31-32. Нині відомі монети Кельдібека карбовані в Янгі-шехрі (це місто здебільшого ототожнюють з Старим Орхеєм у Молдові), де їх того року замінили монети хана Абдулли. На думку А.П.Григор'єва, Кельдібек втратив Новий Сарай у вересні 1362 р., а загинув у боротьбі проти Мамаєвого хана Абдулли між вереснем 1365 і вереснем 1366 р., після того як ще раз на короткий час оволодів Азовом (Там само.-С. 32).

⁶⁴ Про це свідчать монети хана Абдулли карбовані в Азові 764 р.х., початок якого припадає на 21 жовтня 1362 р. Див.: *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. - С. 142, 143, 147, 149.

⁶⁵ Рогожский летописец. - Стб 73.

⁶⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч.-С.133, 134, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 159. Докладніше про політичну ситуацію в Новому Сарайі наприкінці 1362 р. див.: *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 199 - 200.

⁶⁷ Новосарайські монети хана Абдулли і Хайр-Пулада датовані 764 р.х., тобто часом з 21 жовтня 1362 р. і до 9 жовтня 1363 р. Див.: *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. - С. 134, 136, 138, 139, 141, 148, 155.

⁶⁸ Про особливу роль Криму в економічному житті Золотої Орди див.: *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды.- М. 1985.-С.90.

⁶⁹ *Насонов А.Н.* Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). - М., Л., 1940. - С. 124.

⁷⁰ Зокрема, Рогозький літописець повідомляє про прихід до влади в Орді хана Навруза через вбивство Кулли та загибель Навруза від Хизра разом з царицею Тайдулою і Могул-бузиною “чадью”. (Рогожский летописец. - Стб. 68; 69).

⁷¹ Приселков М.Д. Ханские ярлыки русским митрополитам. - Пг. 1916. - С. 67, 78; текст ярлика - С. 101 - 103; *Плигузов А.И., Хо-рошкевич А.Л.* Русская церковь и антиордынская борьба в XIII - XV вв. (по материалам краткого собрания ханских ярлыков русским митрополитам) // Церковь, общество и государство в феодальной России. - М., 1990. - С. 95.

⁷² Рогожский летописец.-Стб. 67: “Тое же зимы по крещеньи пресвященныи Алексии митрополит поехал в Киев” Борисов Н.С. Русская церковь и политическая борьба XIV - XV веков. М., 1986. - С. 80: “В начале 1358 г. митрополит (Алексей. - *Ф.Ш.*) решил “явочным порядком” утвердиться в Киеве, который уже с 1321 г. находился под властью Литвы. К моменту появления Алексея в Киеве уже был свой иерарх - ставленник Ольгерда митрополит Роман. Смелая попытка московского митрополита едва не закончилась для него трагически. Схваченный по приказу Ольгерда, Алексей около двух лет провел в темнице. Лишь в 1360 г с помощью своих местных приверженцев он бежал из заключения и вернулся в Москву”

⁷³ В акті постанови патріаршого синоду 1380 р. зазначено: “А литовский князь — огнепоклонник, всегда готовый сделать опустошительное нападение на всякую чужую страну и покорить себе всякий город, но не находивший никакого доступа в Великую Русь, не хотел оставаться в покое, но задышал огнем (вражды) на митрополита, стараясь наносить ему самые тяжкие оскорбления. Так однажды, изымав его обманом в то время, когда он обзирвал Малую Русь и подчиненных его власти (тамошних) христиан, заключил его под стражу, отнял у него драгоценную утварь, полонил его спутников, может быть, и убил бы его, если бы он при содействии некоторых не ушел тайно и таким образом не избежал опасности” Русская историческая библиотека. Т. VI. - Прибавл. - № 30. - Стб. 168.

⁷⁴ *Насонов А.Н.* Указ. соч.-С. 121-122. - Прим. 5; *Григорьев А.П.* Указ. соч. - С. 25, 27; *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой. - С. 182.

⁷⁵ Про ворожість посольства Алачі свідчить той факт, що московський “князь великий введе из Орды посла Чечаклиа противу лютого посла Алачи и възврати его възпать” (Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. - М.; Л., 1962. - С. 241, 234). Цей дипломатичний захід був використаний як доказ першої спроби супротиву московських великих князів ханській владі. Див.: *Кучкин В.А.* Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // *Куликовская битва.* - С. 58; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII - XIV вв. - С. 208. Літописну звістку про посольство Мамат-Ходжі див.: *Рогожский летописец.* - Стб. 67.

⁷⁶ Львовская летопись // ПСРЛ.-Т. XX.-Ч. 1. - СПб., 1910. С. 189. А.М.Насонов перший звернув увагу на цей літописний запис, зв'язав його з беглеберством Мамаєв, висловив дуже правдоподібний здогад про те, що титул царя додано Мамаєві пізніше. Див.: *Насонов А.Н.* Указ. соч. - С. 124. - Прим. 5.

⁷⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. 4. - С. 67 - 72; 452 - 456. Цього ж питання торкалися у своїх працях М.К. Любавський (Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. С. 45 - 46), Ст. Кучиньський (Ziemię czernihowsko-siewierskie... - S. 158 - 159), О.В.Русіна (Северская земля: генезис и историческая эволюция в XIV - начале XVI в.: Автореф. дис. на соиск. уч.степени канд. истор. наук. Киев, 1991. - С. 8).

⁷⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. 4. - С. 68.

⁷⁹ *Kuczyński S.M.* Ziemię czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. - S. 114 - 117.

⁸⁰ Див.: *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - С. 62 - 64.

⁸¹ Там же. - С. 64, 67, 152.

⁸² *Kuczyński S.M.* Ziemię czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.- S. 114 - 117. Ця теза знаходить підтвердження також у політичних подіях в Брянську 1310 і 1340 рр. Див.: *Горский А.А.* Политическая борьба на Руси в начале XIV века // *Russia Mediaevalis.* - Т. 7, 1. - München, 1992. - P. 94 - 106.

⁸³ Доладніше див.: *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды; *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - С. 64 - 65.

КОНЦЕПЦІЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ В.Б.АНТОНОВИЧА І ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Своє бачення проблеми битви біля Синіх Вод 1362 року В.Б.Антонович виклав у рамках більш широкої проблеми про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського, яку він досліджував у “Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті в.кн.Ольгерда”, що був опублікований 1878 року в київських “Университетских известиях” та в 1885 році в збірці його праць.¹ Вихід у світ цієї праці започаткував у вітчизняній історіографії систематичне наукове вивчення історії середньовічної Литовсько-Руської держави й більшості українських земель, що тривалий час перебували у її складі.

У чому ж полягає заслуга В.Б.Антоновича як дослідника обох проблем, що нового привніс він у їх вивчення?

До виходу у світ його “Нарису історії Великого князівства Литовського”, в російській історіографії, так само як і в українській історичній думці, домінувала теза про завоювання Південної Русі Литвою в результаті походів великого князя литовського Гедиміна (1316 — 1341 рр.). Вона ґрунтувалася на оповіді про ці походи польського історика другої половини XVI століття Мацея Стрийковського, хроніка якого тривалий час служила одним з небагатьох головних джерел знань про стародавню й середньовічну історію України та інших країн Центрально-Східної Європи. Це добре усвідомлював В.Б.Антонович, коли підкреслював, що оповідь Стрийковського “була сприйнята з більшим чи меншим довір’ям багатьма істориками завдяки великій кількості подробиць, певності, яка панувала в тоні оповідання і, особливо внаслідок того, що вона впродовж досить довгого часу повторювалася багатьма письменниками, які черпали свої звістки з хроніки Стрий-

ковського"². Мабуть, саме тому дослідник зосередив свою критичну увагу на Стрийковському та його оповіданні.

В.Б.Антонович проаналізував майже всі відомі на той час писемні джерела, що стосуються версії про завоювання Гедиміном (Гедимінасом) Волині й Київщини, і особливо ретельно звістки білорусько-литовських літописів та оповіді Мацея Стрийковського як її джерельної основи. Він встановив залежність оповіді М.Стрийковського від Хроніки Биховця, а також наявність у фактичному матеріалі літописних звісток багатьох недоречностей та анахронізмів, а в Мацея Стрийковського ще й ряд "вигаданих подробиць"³. Дослідник відзначив також, що літописну версію про походи Гедиміна на Південну Русь використав автор Густинського літопису, щоправда, у дуже скороченому й відредагованому вигляді та з новою датою⁴. Результати джерелознавчого аналізу дали підставу В.Б.Антоновичу зовсім відкинути розповідь про завоювання Гедиміном Волині й Київщини як вигадану і вбачати в ній ремінісценцію подій 1392 року, що мали своїм наслідком ліквідацію влади місцевих династій з роду Гедиміна та Ольгерда в Києві й на Поділлі великим князем литовським Вітовтом (Вітаутасом)⁵.

Цей категоричний висновок по суті заперечив будь-яку достовірність оповідей літописів і Мацея Стрийковського, а відтак і їхню цінність як історичного джерела, так само як і попередній погляд на час і спосіб приєднання Південної Русі до Литви. Для офіційної історичної науки це було незвичним і сміливим вчинком, новацією, що захитала в основі певну історіографічну традицію. Разом з тим надто сувора оцінка В.Б.Антоновичем вірогідності оповіді Мацея Стрийковського поставила під сумнів його сумлінність як історика й сприяла вилученню на тривалий час з наукового обігу оригінальних і цінних свідчень польського автора про Синьоводську битву.

Сам факт підкорення Литвою значної частини українських земель В.Б.Антонович відніс до часів князування Ольгерда (Альгірдаса), на підставі повідомлень Гус-

тинського й Никонівського літописів про обставини поширення влади литовських князів на Київ і Поділля,⁶ свідчень вміщеної до Хроніки Биховця так званої “Оповіді про Поділля” про розгром Ольгердом ординців у битві біля Синіх Вод, прихід і порядкування в Подільській землі “со князя великого Олгирдовым презволением и с помочию Литовския земли” князів-братів Коріатовичів,⁷ а також розповіді Мацея Стрийковського про Синьоводську битву.⁸ Дотримуючись “вказівок Густинського і Никонівського літописів як єдино можливих”, учений датував цей факт 1362 роком, виділивши в ньому два головні моменти — “рішучу перемогу” Ольгерда “над трьома татарськими князями: Кутлубугою, Хаджібесм і Дмитрієм на берегах ріки Сині Води” та заміну Ольгердом внаслідок цієї перемоги київського князя Федора, “підручного Орди”, своїм сином Володимиром.⁹ Останню подію В.Б.Антонович розумів як встановлення влади великого князя литовського над Києвом мирним способом або, що рівнозначно, як приєднання Києва й залежної від нього території до Великого князівства Литовського.¹⁰ Таке її трактування було визнано більшістю істориків-медієвістів.

Отже, В.Б.Антонович на відміну від своїх попередників виділив битву біля Синіх Вод з ряду інших антиординських акцій Великого князівства Литовського у XIV столітті, зв’язав з нею приєднання Києва й Київщини і вперше поставив у центр дослідницької уваги суттєві складові синьоводської проблеми: по-перше, антиординський характер воєнно-політичних акцій Ольгерда в українських землях 1362 року, і, по-друге, мирний, ненасильницький у цілому щодо місцевого населення спосіб утвердження його верховної влади над Києвом і Середньою Наддніпряниною. Обидві ці тези, об’єктивно відображаючи певні історичні реалії, виявилися надзвичайно перспективними й плідними в науковому відношенні.

В.Б.Антоновичу належить пріоритет у науковій розробці й ряду інших конкретних питань цієї ж проблеми: визначення дати самої битви — 1362 рік; локалізації її

місця — береги р. Синюхи, притоки Південного Бугу (хоч без посилання на джерело, звідки почерпнуто цю звістку, й необхідної у таких випадках аргументації), а також Білобережжя, згадуваного в літописах як кінцева мета Ольгердового походу — “Дніпровського надріччя від порогів до гирла”; доведення історичності й, отже, імовірності імен розгромлених ординських князів — Дмитра, Хаджібея та Кутлубуги; вияснення безпосереднього результату Синьоводської битви — приєднання до Великого князівства Литовського Київщини й Поділля.

Заслугою дослідника є також те, що він дав аргументовані відповіді на кілька дотичних до синьоводської проблеми важливих наукових питань. Зокрема, В.Б.Антонович в цілому вірно визначив територіальний склад Подільської землі у другій половині XIV століття, до якої входили “вся ліва половина басейну Дністра, від гирла в нього ріки Серета до моря, увесь басейн південного Бугу й нижня частина водоймища Дніпра на правому березі цієї ріки, від гирла в нього ріки Росі до моря”,¹¹ порушив питання про Подільську орду й характер її зв’язку з ханською владою на середину XIV століття, про межі володарювання цієї орди в Подільській землі й форми залежності від неї місцевого населення тощо.

Концепція В.Б.Антоновича посіла помітне місце в історіографії синьоводської проблеми і зв’язаної з нею з самого початку проблеми політичного статусу Подільської землі після визволення її з-під влади золотоординських ханів. Вона, як у свій час розповідь Мацея Стрийковського в його “Кроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі” (1582 р.) про розгром ординців біля Синіх Вод і вигнання їх військом Ольгерда з Поділля, значно зміцнила і, більш того, науково осучаснила концепцію анонімного автора літописної “Оповіді по Поділля” (приблизно 1430 р.), в якій уперше стверджувалася теза про приналежність Подільської землі до Великого князівства Литовського внаслідок перемоги його військ у Синьоводській битві. Таким чином, В.Б.Антонович, різко критикуючи

М.Стрийковського за довільне і некритичне ставлення до літописних джерел і заперечуючи підтримувану ним тезу про завоювання Волині та Київщини великим князем литовським Гедиміном, рішуче став на його бік у давньому історіографічному спорі між прихильниками пропольської щодо приналежності Поділля концепції Яна Длугоша і Марціна Кромера, з одного боку, та захисниками пролитовської концепції “Оповіді про Поділля” — з іншого. Ця певною мірою парадоксальна особливість історіографічної позиції В.Б.Антоновича, ніколи ним не акцентована, здається, не була помічена його сучасниками.

Концепція В.Б.Антоновича зразу ж викликала інтерес в інтелектуальних колах України, передусім серед істориків, поділивши їх на її прихильників та опонентів. Офіційні кола російської історичної науки поставилися до “Нарисів історії Великого князівства Литовського” дуже стримано, що відзначив ще М.Дашкевич.¹² З їхньою німотністю різко контрастувала наукова полеміка навколо проблеми приєднання українських земель до Литви, що близько двадцяти років тривала у вітчизняній історіографії й залишила по собі сліди в працях відомих істориків кінця ХІХ — початку ХХ століття у вигляді цікавих спостережень, ґрунтовних висновків, сміливих гіпотез, а то й недоведених тверджень — цінного й ще досі цілком не засвоєного здобутку наукової думки.

Позиція незгодних з концепцією В.Б.Антоновича знайшла найбільш докладне відображення в розлогій рецензії М.П.Дашкевича, відомого історика, філолога й головного опонента В.Б.Антоновича з питань приєднання українських земель до Литви. Рецензія була написана ще в 1879 році, але опублікована в доопрацьованому й розширеному варіанті вперше 1882 року під назвою “Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка” в тих же “Университетских известиях”, а в 1885 році окремою монографією під назвою “Заметки по истории Литовско-Русского государства”.¹³ Вшановуючи В.Б.Антоновича як першого й результативного дослідника

важливої проблеми, М.П.Дашкевич проте обстоював історичність літописних оповідей про завоювання Гедиміном Волині й Києва, вбачаючи в них “сплав достовірних звісток про чотири чи три різночасні рухи литовських князів з метою захоплення південноруських територій”.¹⁴ Тим самим ним вперше була сформульована теза про тяглість утвердження влади литовських князів на Русі-Україні. Йому вдалося також довести існування в часи Гедиміна ряду названих у літописних оповідах населених пунктів Середньої Наддніпряни, і, отже, достовірність сповіщених ними історико-географічних звісток,¹⁵ що згодом відносно Лівобережжя ще раз підтвердив М.Любавський.¹⁶

Йдучи за літописними звістками, М.П.Дашкевич твердо визнавав факт завоювання Києва (разом з Волинню) Гедиміном, яке датував 1333 роком.¹⁷ Спростовуючи тезу В.Б.Антоновича, він навів чимало висновків із спостережень над джерелами, міркувань і доказів на користь належності Києва до Литви ще до 1362 року. Серед них найвагоміший — це вперше використаний ним як аргумент акт константинопольського патріархату 1361 року із свідченням про утвердження та нібито неправні дії в Києві ставленика Ольгерда митрополита Романа, датовані дослідником 1356 роком.¹⁸ Його остаточний висновок був такий: “Звістка про завоювання південної Русі Гедиміном, безперечно, містить в собі чимало анахронізмів на перший погляд і не може бути сприйнята історичною наукою у тому вигляді, в якому занесена до другого литовського літопису (Биховця) і в хроніку Стрийковського, але сутність цієї звістки заслуговує, на нашу думку, уваги, так само як і багато подробиць”.¹⁹ Вважаємо, цей висновок і тепер зберігає своє наукове значення та актуальність.

Щодо порушених В.Б.Антоновичем найсуттєвіших питань синьоводської проблеми М.П.Дашкевич зробив спробу обґрунтувати власну оригінальну позицію. На відміну від автора рецензованих “Нарисів” він заперечив зв’язок між трьома, як на його думку, відокремленими в часі й

різними обставинами подіями: 1) встановленням залежності Києва від Литви; 2) приходом на Поділля князів Коріатовичів і підпорядкування його їм; 3) розгромом трьох ординських князів, що, зокрема, могло бути результатом не Синьоводської битви, а іншої воєнної акції. Якщо першу з цих подій М.Дашкевич датував 1333, то другу — 1351 роком (слідуючи за хронікою Биховця), а третю відносив на кінець XIV століття.

Дослідницька позиція М.П.Дашкевича була зумовлена іншою, ніж у В.Б.Антоновича, оцінкою літописних джерел, серед яких він надав перевагу не повідомленням Хроніки Биховця, Густинського й Никонівського літописів, а, наслідуючи польського історика XVI століття Марціна Кромера, ще одній версії тієї ж “Оповіді про Поділля” у складі третьої, більш пізньої, ніж Хроніка Биховця, редакції білорусько-литовських літописів. У цій версії розгром трьох ординських князів через зіпсований початок тексту приписано великому князеві литовському Вітовту. Тому М.Дашкевич так само, як до нього Ф.Брун, ототожнив цю битву, місце якої, до речі, у літописах не зазначено, з одним з антиординських походів Вітовта й датував її відповідно кінцем 1390-х років.²⁰ Інформацію про Синьоводську битву Никонівського й Густинського літописів, а тим паче хроніки Мацея Стрийковського, він розглянув побіжно, поставивши під сумнів її вірогідність.

Неабияким скепсисом також був позначений погляд на Синьоводську битву Н.Молчановського, який на підставі даних Хроніки Биховця й Густинського літопису датував її часом між 1351 і 1362 роками (схиляючись зрештою до 1362 р.) та заперечував будь-який вплив цієї події на приєднання Поділля до Литви, долю якого, на його думку, вирішив опір місцевого населення владі ординців і союз Коріатовичів з подільською старшиною (“отаманами”).²¹ Він піддав критиці твердження М.П.Дашкевича про використання Марціном Кромером білорусько-литовських літописів і підставу датування ним Синьоводської битви часом князювання Вітовта.²²

Погляди М.П.Дашкевича схильні були поділити такі відомі історики середньовічної України й Литви, як М.Ясинський,²³ М.Ф.Владимирський-Буданов,²⁴ М.К.Любавський.²⁵ Схожі думки висловлювали історик Криму В.Д.Смирнов²⁶ і дослідник Північного Причорномор'я Ф.К.Брун.²⁷

На противагу їм синьоводської концепції В.Б.Антоновича дотримувалися О.Андріяшев²⁸ і Ф.Леонтович.²⁹ Однак усі ці вчені — як прихильники В.Б.Антоновича, так і його опоненти — робили свої висновки не вдаючись до самостійних джерелознавчих досліджень проблеми.

В 1891 році на захист концепції В.Б.Антоновича у своїй магістерській дисертації став М.С.Грушевський. Він ще раз звернувся до її джерельної основи, яку скрупульозно проаналізував. М.Грушевський заявив, що “не зважаючи на ученій захист літописного оповідання М.П.Дашевичем, багато з його (тобто В.Б.Антоновича. *Ф.Ш.*) положень зберегли всю свою силу”,³⁰ а перший зроблений ним загальний висновок був досить таки категоричним: “належність Києва до Русько-литовської держави за Гедиміна не знаходить собі підтвердження у наявних історичних даних. Навпаки, щоб не стати у протиріччя з цими даними, захисники Гедимінового завоювання змушені зводити це завоювання замалим “на ніщо”.³¹ Згодом у поглядах М.С.Грушевського на проблему встановлення залежності Києва від Литви сталися певні зміни: виступивши як спростовувач аргументації М.П.Дашкевича, він визнав, що “...за Гедиміна, як показує епізод 1331 р., київський князь стояв під певним політичним впливом Литви, хоч і зіставався в формальній залежності від Татар (татарський баскак в Києві поруч київського “князя” Федора)”.³² Однак цей висновок у поглядах видатного історика на обставини приєднання Києва і Київщини до Литви не став домінуючим.

Загалом студії М.С.Грушевського над синьоводською проблемою стали вагомим внеском у її подальше вивчення. Особливо це справедливо стверджувати щодо його науко-

вих зацікавлень літописними джерелами про Синьоводську битву, — хронікою Биховця, Густинським і Никонівським ізводами, інформацію яких він визнав гідною довіри, а також політичними подіями, що мали місце в Києві напередодні Ольгердового походу на Сині Води. Як і В.Б.Антонович, М.С.Грушевський намагався опертися на достовірні літописні свідчення і досліджуючи їх не обмежився лише порівняльно-історичним методом, а вперше зробив спробу простежити походження та еволюцію окремих текстів, зокрема "Оповіді про Поділля" й звісток Густинського літопису про зміщення київського князя Федора та вокняжіння Володимира, сина Ольгерда³³. Поза його увагою, однак, залишилися ординські за походженням звістки про Синьоводську битву у викладі М.Стрийковського³⁴, а інформацію Никонівського літопису про воєнні здобутки Ольгерда 1362 року він використовував здебільшого як допоміжну³⁵.

М.С.Грушевський вказав на безпосередній зв'язок київських подій 1358 — 1362 років (боротьба двох митрополитів — Олексія й Романа за митрополію Київську і всієї Русі, зміщення київського князя Федора та ін.) з битвою біля Синіх Вод, а останньої — з початком міжусобиць і ослабленням ханської влади в Орді. Отже, він чи не вперше розглянув синьоводську проблему на широкому тлі литовсько-польсько-ординських взаємин. Своїми здогадами відносно причин заміщення князів у Києві, визначення хронологічної послідовності і причинно-наслідкового зв'язку між цією подією та Ольгердовим походом проти ординців 1362 року³⁶ учений накреслив головні дослідницькі напрямки наукового розв'язання київської проблеми, але висловлені ним гіпотези і припущення й досі залишаються незужитими. Як М.Карамзін, М.Дашкевич, Н.Молчановський та деякі інші його попередники, М.С.Грушевський звернув увагу на повідомлення Никонівського літопису про Коршев, здобутий Литвою одночасно зі спустошенням Синіх Вод і Білобережжя, але відмовився визнати зв'язок цього повідомлення із синьоводською проблемою через

невідоме на той час місцезнаходження Коршева, хоч і вказав на єдино можливий спосіб його локалізації.³⁷

М.С.Грушевський також визнавав утвердження литовських князів Коріатовичів на Поділлі й зміцнення ними системи оборони краю після Синьоводської битви.³⁸

Чимало наукових здобутків М.С.Грушевського із синьоводської проблеми сформульовано у вигляді гіпотез, здогадів і припущень. До цього спричинилися, вважаємо, не лише його дослідницький скептицизм і схильність до вважених висновків, розуміння недостатньої вивченості політичної історії країни XIV століття — її джерел, окремих конкретних фактів, подій і важливих наукових проблем — а й жорстка заданість схеми синьоводської концепції В.Б.Антоновича, якої дослідник послідовно доримувався. У поодиноких, однак важливих випадках, саме її постулати перешкодили видатному історику зробити певний висновок або ж призвели до помилкового твердження. Так, наприклад, сталося з визначенням місця самої битви. Її М.С.Грушевський як і його вчитель, а ще раніше М.М.Карамзін, зв'язував спершу з берегами р. Синюхи, лівої притоки Південного Бугу,³⁹ але згодом висловив припущення, ніби Синьою Водою могла бути р. Сніводь, що плине значно далі на північ, на прикордонні Волині, Київщині і Поділля.⁴⁰ Помилково була визначена ним й дата Синьоводської битви — 1363 рік.⁴¹

В цілому ж дослідження М.С.Грушевського синьоводської проблеми за схемою В.Б.Антоновича сприяло визнанню її представниками як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. “Автори, які писали після М.Грушевського (М.Любавський, А.Яблонівський, Т.Корзон, С.Халецький, Є.Натансон-Леський, І.Іонинас, Л.Колянковський, Х.Пашкевич), — робить висновок литовський історик Р.Батура, — визнавали перемогу Ольгерда біля Синіх Вод 1362 р. або 1363 р. й підкреслювали її велике значення для вилучення південних земель з-під татарського володарювання”.⁴²

Серед дореволюційних наступників М.С.Грушевського у дослідженні синьоводської проблеми слід однак виділити П.Г.Клепатського, який мав особливий погляд на її київський аспект. Підтримуючи концепцію В.Б.Антоновича в тій частині, що заперечувала завоювання Києва Гедиміном, П.Г.Клепатський відходить від неї, коли йдеться про встановлення залежності колишньої столиці Давньої Русі від Литви за часів Ольгерда: цю подію він пов'язує не з Синьоводською битвою, а з завоюванням Ольгердом Брянська і Сіверщини, датуючи її 1356 або 1357 роками на підставі фактів “з церковної історії”.⁴³

Гідне місце серед дослідників синьоводської проблеми належить Т.Сушицькому, який у ґрунтовному дослідженні літописання Великого князівства Литовського і Руського дав глибокий й блискучий аналіз “Оповіді про Поділля”⁴⁴ — одного з основних джерел наших знань про битву біля Синіх Вод та опанування Литвою ординським Поділлям.

Радянська історіографія в основному сприйняла висновки В.Б.Антоновича і М.С.Грушевського з синьоводської проблеми, хоч деякі дослідники визнавали історичність літописних звісток про завоювання Гедиміном Волині та Київщини.⁴⁵ Останнім часом О.В.Русіна в кількох публікаціях зробила спробу спростувати окремі аргументи опонентів концепції В.Б.Антоновича відносно часу і обставин приєднання цих земель до Литви в часи Гедиміна, не бачачи, мабуть в цих аргументах певної системи.⁴⁶

Попри той факт, що концепція В.Б.Антоновича Синьоводської битви як вирішальної події у справі приєднання значної частини українських земель до Литви не стала неподільно домінуючою у вітчизняній історіографії, вона знаменувала собою певний поступ у дослідженні середньовічної історії України і Литви, привернула до себе увагу учених і, дуже ймовірно, як наукова проблема була б розв'язана ще в першій половині нашого століття. Запорукою тому був значний інтелектуально-творчий потенціал української історичної науки кінця ХІХ — початку ХХ століття, що проявився в різнобічних дослідницьких

підходах і методах вивчення цієї проблеми, в розмаїтті зроблених ґрунтовних висновків та оригінальних гіпотез. Але ця історична традиція була перервана й занедбана через непоправні втрати української медієвістики у кваліфікованих кадрах і шкоду від ідеологізації історичної науки в радянські часи. Нині синьоводська проблема, як і на початку ХХ століття, все ще увижається актуальним, важливим і недостатньо вивченим комплексом наукових питань, дослідження якого має принципове значення як для формування адекватних історичній дійсності знань про перебіг та наслідки політичних подій на Україні на одному з вирішальних етапів її історії, так і для подальшого розвитку вітчизняної медієвістики.

Сучасний рівень історичних знань дозволяє різнобічно оцінити внесок В.Б.Антоновича в розробку синьоводської проблеми, відзначити поряд з його науковими досягненнями також прорахунки й похибки. До цього спонукає як професійна етика історика, так і занепокоєння сучасним незадовільним станом розробки цієї проблеми.

Передусім слід відзначити той факт, що В.Б.Антонович, втім як і його наступники, опоненти й послідовники, досліджуючи загальну проблему приєднання більшості українських земель до Литви, розглядав його не як процес, що має певну тяглість у просторі й часі та змінність форм прояву, а як одноразову акцію. При цьому, хоч окремі дослідники, насамперед В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, відзначали мирний щодо місцевого населення і антиординський характер цієї акції, проте, звичайно, були далекі від визнання об'єднавчої сутності політики Ольгерда на Русі.

Подальше ж наукове вивчення проблеми можливе нині лише за умови такого визнання. Доводиться також констатувати, що й сама синьоводська проблема досліджувалася не спеціально й комплексно, а лише в протиставленні проблемі завоювання Гедиміном Волині та Київщини й переважно у верифікаційній площині.

Через останню обставину увага В.Б.Антоновича й наступних дослідників синьоводської проблеми була прикута здебільшого до її джерелознавчих, а не фактологічних аспектів. Але й тут була допущена методична похибка: залишилися явно недооціненими дані актового матеріалу, а пошуки найбільш вірогідного джерела призвели до штучного зменшення й так недостатньої інформації.

Усе це, природно, негативно позначилося на деяких конкретних і кінцевому результаті дослідження синьоводської проблеми, яка, по суті, була зведена до самої битви біля Синіх Вод, а її безпосередні результати лише до встановлення залежності Київщини й Поділля від верховної влади великого князя литовського. Насправді ж — тепер це можна стверджувати доказово⁴⁷ — мова має йти про широкомасштабну антиординську воєнну кампанію Великого князівства Литовського і Руського 1362 року в південноукраїнських степах Дніпровського лівобережжя і правобережжя, важливою, але лише однією із складових якої була битва біля Синіх Вод. Обидва походи цієї кампанії, на Пониззя Дону і до гирла Дніпра й Південного Бугу мали вагомі й далекосяжні політичні наслідки: вони стали знаменною віхою в приєднанні до Литви більшості українських земель, підірвали основи панування Золотої Орди на захід від Дону, отже, були подією принаймні східноєвропейського масштабу й значення.

Майже всі зазначені похибки були зумовлені об'єктивними причинами. Наприклад, стремління В.Б.Антоновича й М.С.Грушевського зменшити коло використаних джерел за рахунок тих з них, що не можуть бути визнані за вірогідні, характерне також і для їхніх наступників, навряд чи можна пояснити лише впливом позитивізму,⁴⁸ оскільки ступінь впливу позитивістської історіософії саме на В.Б.Антоновича трудно встановити.⁴⁹ До того ж, мабуть, у цьому випадку необхідно враховувати також ті обмеження, що їх накладали на перших дослідників синьоводської проблеми рівень розвитку історичної науки останньої чверті ХІХ століття, а також вплив на визначення їхніх

дослідницьких цілей об'єктивних завдань, які постали перед цією наукою у зв'язку з уже розпочатою тоді фронтальною публікацією літописних джерел і основного масиву актового матеріалу, а саме: необхідність їх ґрунтовного й ретельного джерелознавчого і фактологічного аналізу. До того ж, якщо повернутися до синьоводської проблеми у висвітленні В.Б.Антоновича, то слід указати на ще одну важливу обставину: йому, як і М.С.Грушевському на час написання "Історії України-Руси", була практично невідома найбільш авторитетна для XIV ст. літописна пам'ятка — Рогозький літописець. Виданий у 1925 році він містить в собі свідчення, що у співставленні з даними інших джерел дають змогу по-новому висвітлити синьоводську проблему. Сказане, звичайно, лише звеличує творчий подвиг В.Б.Антоновича. Його розуміння синьоводської проблеми, як і вся його наукова творчість, рухали українську історичну науку по шляху дійсно наукового розвитку — шляху концептуальності, тобто критичного осмислення джерел і фактів, витворення на цій підставі самостійного синтетичного погляду на кардинальні прояви історичних процесів.

ПРИМІТКИ

¹ Антонович В.Б. Очерк истории В.К.Литовского до половины XV столетия // Университетские известия. К., 1878. май. Год. XVIII. - № 5. - С. 360 - 370; Его же. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. - Т. 1. - С. 47 -58, 120 - 128.

² Антонович В.Б. Монографии по истории Юго-Западной России. - С. 50.

³ Там же. - С. 49.

⁴ Там же. - С. 50.

⁵ Там же. С. 54. 56 - 57.

⁶ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ). - СПб., 1843. - Т. 3. - С. 350; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ.

- Т. XI. - СПб., 1897 (перевид.: М., 1965). - С. 2; *Антонович В.Б.* Монографии... - С. 120, прим. 4; С. 127, прим. 1.
- ⁷ Хроника Быховця // ПСРЛ. М., 1975. - Т. XXXII. - С. 139; *Антонович В.Б.* Монографии... - С. 126, прим. 4.
- ⁸ *M. Strykowski.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. 2. - S. 7; *Антонович В.Б.* Монографии... - С. 126, прим. 4.
- ⁹ *Антонович В.Б.* Монографии... - С. 126, 127 - 128.
- ¹⁰ Там же. - С. 127 - 128: "Занятие Киева, судя по единственному дошедшему до нас краткому летописному источнику, произошло без борьбы: Ольгерд сместил княжившего здесь сподручника Орды, князя Федора, и отдал Киев в управление сыну своему Владимиру" В іншій праці історик зазначив: "В 1362 году вследствие победы, одержанной Ольгердом Гедиминовичем над тремя татарскими темниками, Киев вместе с подольскою землею переходит, без сопротивления со стороны местного населения, под власть великих князей литовских" Его же. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362 - 1569) // *Антонович В.Б.* Монографии... - С. 229.
- ¹¹ *Антонович В.И.* Монографии... - С. 126 - 127.
- ¹² *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885. - С. 7. прим. 1.
- ¹³ *Дашкевич Н.* Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка // Университетские известия. - К., 1882. № 3. - С. 45 - 70; № 8. - С. 325 - 344; № 9. - С. 361 - 376; № 10 - С. 419 - 440. *Его же.* Заметки - С. 40 - 64, 73 - 89.
- ¹⁴ *Дашкевич Н.* Заметки... - С. 63.
- ¹⁵ Там же. - С. 48 - 52.
- ¹⁶ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. - М., 1892. - С. 244 - 247.
- ¹⁷ *Дашкевич Н.* Заметки - С. 64.
- ¹⁸ Там же. - С. 61 - 62.
- ¹⁹ Там же. - С. 42.
- ²⁰ Там же. С. 87 - 88.
- ²¹ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года // Университетские известия. - К., 1883. № 10. - С. 179: "Но если Синеводская битва и имела место в промежутке 1351 - 1362 гг. или и позже, то из летописи не вполне ясно, какое отношение

имел этот факт к занятию Подолья... Не поражение татар Ольгердом имело значение, но сопротивление татарскому режиму со стороны жителей”

²² Там же. - С. 170.

²³ *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. - К., 1889. - С. 64.

²⁴ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV до половины XVI вв. // Архив ЮЗР. - К., 1886. Ч. 7. - Т. 1. - С. 38 - 39.

²⁵ *Любавский М.К.* Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. - М., 1910. - С. 23.

²⁶ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством оттоманской Порты до начала XVIII века. - СПб., 1887. - С. 159 - 164.

²⁷ *Брун Ф.К.* Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852 - 1877 гг.) - Ч. 1. - Одесса, 1879. - С. 170 - 173.

²⁸ *Андрияшев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. - Киев, 1888. - С. 217.

²⁹ *Леонтович Ф.И.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. - С. 350 - 351.

³⁰ *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. - К., 1891 (перевид.: К., 1991). - С. 481.

³¹ Там же. - С. 486. Порівн.: Його ж. Історія України-Руси. - Т. IV. - Київ - Львів, 1907 (перевид.: К., 1993). - С. 428.

³² *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. IV. - С. 73.

³³ *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли. - С. 492 - 493; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. IV. - С. 74 - 76, 79 - 81; 456 - 457.

³⁴ В оповіді М.Стрийковського про Синьоводську битву увагу М.Грушевського привернуло лише датування цієї події. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. IV. - С. 80, прим. 2.

³⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т. IV - С. 78, 79, 81.

³⁶ *М.Грушевський* припускав, що заміну київського князя “найправдоподібніше можна зв'язувати... з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р.” Він же, хоч і не без вагання, стверджував також, що приєднання Київщини до Литви передувало Синьоводській битві, бо, як він здогадувався, за позбавленого Києва “Федора, як татарського підпоручника, могли обста-

ти сусідні татарські беки, й се призвело до конфлікту. А той закінчився погромом Татар на Синій Воді в 1363 р.” (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IV. - С. 78, 76). Дослідник висунув й іншу, більш ймовірну, причину князівського заміщення, висловивши здогад, що “київський князь не так докладно йшов за церовною політикою Ольгерда, як собі бажав цей останній, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Києві Ольгердовича” Остаточний висновок М. Грушевського такий: “Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим висновком, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в зв’язку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини й Поділля” (Там само. - С. 78, 82).

³⁷ Там само. - С. 79 -80, прим. 2: “Сю “Коршеву” декотрі поправляли на “Корчеву” і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна. т. V. - С. 8, Дашкевич. Заметки. - С. 81, Молчановского Очерк, с. 194), і таким чином ся звістка зв’язувалася також з тим Ольгердовим походом у полудневі степи. Одначе се толкування занадто довільне, аби на нім операти якісь висновки. Що воно таке Коршева - зістається неясним. Завважу лише, що в реєстрі “руських городів” є “Коршевъ на Соснѣ” (Воскр. I, с. 240), але і з ним зв’язувати “Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично”

³⁸ *Грушевский М.* Барское старство. Исторические очерки. К., 1894. - С. 20 - 21.

³⁹ *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли.-С. 493, прим. 1

⁴⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV - С. 81 - 82.

⁴¹ Див.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли. - С. 494: “Замечу только, что в Никоновском своде этот поход стоит под 6871 г. сентябрьским, следовательно относится к осени 1362 или к весне и лету 1363 г. нашего счисления” Його ж. Історія України-Руси. - Т. IV. - С. 80, прим. 1: “Правда в Никонівській се під 1363, а в Густинській під р. 1362, але ся ріжниця нічого не змінє тут”

⁴² *R. Vatura.* Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Orda. - Vilnius, 1975. - S. 248.

⁴³ *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. I. Одеса, 1912. - С. 4, 8 - 9, 21 - 22.

⁴⁴ *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам’ятки літератури. Частина II. - К., 1929. - С. 161 - 162, 165, 306.

⁴⁵ Наприклад: *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника).- М., 1966. - С. 156; *R.Batura*. Op. cit. - S. 190 - 195; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. - С. 25 - 35.

⁴⁶ *Русіна О.* Легенда про виправу Гедиміна на Русь в оцінці В.Б.Антоновича та в пізнішій історіографії // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16 - 18 березня 1993 р. К., 1994. - С. 93-94. Її ж. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна. Вип. 2. - К., 1997. - С. 32 - 47, та ін.

⁴⁷ *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. 1996. - № 2. С. 5 - 8.

⁴⁸ Це стверджує, зокрема, Я.Р.Дашкевич відносно М.С.Грушевського. Див.: Дашкевич Я. Угорська експансія та золотоординське Поділля 40-х - 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. - Вип. 5. - Київ - Львів, 1994. - С. 35.

⁴⁹ *Мельник Л.Г.* Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи. - Харків, 1995. - С. 325 - 330.

МАЦЕЙ СТРИЙКОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

Як історик Синьоводської битви 1362 р. Мацей Стрийковський постає перед нами в трьох іпостасях: як її джерелознавець, дослідник та історіограф. У всіх цих найважливіших галузях історичного пізнання стосовно як конкретної синьоводської проблеми, так і всієї творчості історика й поета Великого князівства Литовського характерні риси його особистості — непозбутня енергія і працьовитість, підсилювані патріотичними почуттями й глибоким інтересом до давнини та її пам'яток, охоче демонстрована срудитія вченого епохи Відродження, критичний раціоналізм й палке постичне уявлення, ледь стримуване професійним чуттям, — залишили незгладний слід¹. Але саме у вивченні синьоводської проблеми — необхідно визнати це з усією певністю — М.Стрийковському належить особлива роль, і в її давній історіографічній традиції він по праву і по заслугах посідає одне з перших і найпочесніших місць.

Про Синьоводську битву та її результати М.Стрийковський оповідає в двох своїх найзначніших творах: коротко— у написаному в кінці 1570-х років й виданому лише через 400 років рукопису, озаглавленому "O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego", і докладно— в уперше виданій 1582 р. "Кроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі", що прославила свого автора.

У першому творі розповідь про Синьоводську битву має назву "Як Ольгерд трьох татарських царків, подольських дідичів, розгромив і Поділля до Литви приєднав у 1329 р." і майже цілком ґрунтується на звістках офіційної "Оповіді про Поділля", що, найімовірніше, була створена на початку 1430-х років в слітних сановно - бюрократичних колах Великого князівства Литовського для обґрунтуван-

ня його виключних прав на Подільську землю і лише згодом увійшла до складу поширеної редакції литовсько-руських літописів². Порівняно з цією оповіддю новим у розділі М.Стрийковського є відомості про те, що Ольгерд вирушив до Синьої Води, поділивши військо на дві частини, які просувалися двома різними маршрутами ("Z jednym wojskiem za Kaniów, z drugim za Czugkasy ciągnął"), про стрільбу з луків на початку битви і шабельну січу як її вирішальний момент, про передачу Поділля Ольгердовим племінникам Коріатовичам для управління й організації оборони краю. Уже в цій розповіді М.Стрийковський називає причину походу Ольгерда на ординців — прагнення забезпечити володіння Литви від ворожих нападів, і його результат — приєднання Поділля до Литви й звільнення населення Русі від ординської данини ("Wyzwolił Ruś z trybutu dzielnościami swymi, Wziął Tatarom Podole, a osadził swymi")³.

У "Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі" опис битви біля Синіх Вод більш докладний, повідомляються також деякі важливі подробиці, які доповнюють літописні відомості про неї, — фрагментарні "Оповіді про Поділля" й лаконічні — Рогозького літописця і Никонівського зводу. Саме тому розповідь хроніки М.Стрийковського про Синьоводську битву є унікальним для розуміння загального ходу політичних подій 1362 р. як на Поділлі, так і у всій Середній та Південній Наддніпрянщині, має самостійну цінність як історичне джерело.

Вона цінна тим, що стверджує: по-перше, залежність на час Синьоводської битви "Диких полів, що широко простяглися далеко за Київ", а також Поділля від місцевих орд, "перекодських і кримських татар"; по-друге, зв'язок маршруту військ Ольгерда з Дніпровським лівобережжям, звідки вони прибули до Синіх Вод, "проминувши Канів і Черкаси"; по-третє, високе воєнне мистецтво Ольгерда, що проявилось у задумі всієї антиординської кампанії 1362 р. та в ході самої битви; по-четверте, конкретні результати перемоги біля Синіх Вод: за словами М.Стрийковського,

воїни Ольгерда визволили Торговицю, Білу Церкву, Звени-город і "всі поля аж за Очаків, від Києва й Путивля аж до гирла Дону", а також Поділля; по-п'яте, визволення По-ділля сталося під час повернення Ольгердового війська з південних степів; по-шосте, факт вигнання "татар" з Поділля, які втекли спершу в Крим, а потім осіли "в Добрузьких полях, за Дунаєм, на Турецькому шляху"; по-сьоме, залишення Ольгердом частини війська в Подільській землі і передачу командування над нею, так само як і володіння Поділлям та деякими суміжними землями України-Русі, своїм племінникам, "новогрудським князям" Олександрю, Костянтину, Федору і Юрію Коріатовичам за їхні заслуги "на тій війні татарській"⁴.

Доцільно наголосити на раніше непоміченій дослідниками важливій особливості перелічених вище відомостей: наведений в них достатньо широкий перелік географічної номенклатури М.Стрийковський згрупував навколо двох центрів (чи вихідних пунктів) — Києва і Торговиці, певно, відповідно до своїх просторових уявлень про хід описуваних подій та їх результат.

Якщо про провідну роль Києва як традиційного центра організованої боротьби слов'ян-землеробів проти експансії кочівників Східної Європи в епоху Середньовіччя, що була зумовлена його виключно вигідним у стратегічному відношенні розташуванням відносно Великого Степу, можна говорити на підставі добре відомих фактів з історії Київської Русі, то роль Торговиці в оповіданні М.Стрийковського ще потребує пояснення.

У здравомислячих учених ХІХ ст., які неодноразово робили спроби висвітлити з наукових позицій синьоводську проблему і певним чином зв'язану з нею проблему політичного статусу Подільської землі ХІV — ХVІ ст., інформація "Кроніки" Мацея Стрийковського про битву біля Синіх Вод, природно, викликала якщо не подив і нерозуміння, то принаймні сумнів і у будь-якому разі неприйняття, особливо тих звісток, що не відповідали відомим на той час літописним фактам й характеризували

масштабність самої події. Так само упродовж майже всього ХХ в. історики-медієвісти різних країн, історіографічних шкіл і напрямків стояли відносно цієї інформації на старій позиції своїх попередників, яка остаточно сформувалася після критики М.Стрийковського як історика такими видатними представниками української історичної науки, як В.Антонович, Н.Молчановський і М.Грушевський. Внаслідок цього розповідь “Кроніки” про Синьоводську битву тривалий час не визнавалася за достовірне джерело, і якщо її використовувалася у дослідженнях, то здебільшого як об’єкт для критики.

Аби не бути голослівним, наведу для прикладу кілька найхарактерніших думок тих дослідників, які всерйоз займалися вивченням синьоводської проблеми та її джерельної основи. Так, зокрема, Нікандр Молчановський, автор одного з найгрунтовніших досліджень з історії Подільської землі, ще у 1885 р. зазначив: “Всі, хто писав про Стрийковського, вказували на те, що звістками цього компілятора слід користуватися вкрай обережно...” І далі: “Виявляється, що після поразки татар на Синій Воді зайняті були Торговиці, залишки укріплень яких існували ще в часи Стрийковського, Біла Церква, Звенигород і всі поля від Очакова до Путивля і гирла Дону, татари були прогнані за Волгу і в Тавриду, до Кафи і Азова. Але сам же Стрийковський раніше указав, що в ці кордони Литва увійшла лише за Вітовта. У будь-якому випадку це чи не єдина вказівка на те, що зайняті за Ольгерда землі простягалися так далеко”.⁵ В іншому місці своєї праці Н.Молчановський стверджує: “Попри красномовну ґрунтовність розповіді Стрийковського, використання нових, невідомих для нас джерел чи народних переказів в даному випадку не помітно”.⁶ І в цьому він явно помилився.

Інший історик і філолог останньої чверті ХІХ ст. М.Дашкевич висловив цілу низку критичних зауважень з приводу окремих звісток розповіді М.Стрийковського, намагаючись спростувати їх з позицій полярної пролитовської “Оповіді про Поділля”, але також офіційної кон-

цепції Яна Длугоша і Марціна Кромера про первинність і виключність прав Польської Корони принаймні на західну частину Поділля. “Особливо важливим є, — підкреслював київський вчений, — повідомлення Стрийковського, що він бачив у Добруджі татар, вигнаних з Псділля Литвою”.⁷ Але в цьому повідомленні увагу М.Дашкевича привернуло передусім те, якою мірою перекази татар Добруджі можуть вважатися достовірними як свідoctво їхнього попереднього перебування на Поділлі, в чому він сумнівався. Особливо різким і категоричним був М.Дашкевич в оцінці результатів Синьоводської битви. За його словами, “Стрийковський дав повний простір своїй фантазії в описі зайняття Поділля Литвою і до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги”.⁸

В польській історіографії більше за інших приділив увагу розповіді М.Стрийковського про Синьоводську битву Ст.Кучиньський. Обстоюючи концепцію Длугоша-Кромера, він, можливо був надто саркастичним у критиці автора “Кроніки”, хоч і розглядав його синьоводські звістки виключно з точки зору фактології, відзначивши мимохідь, що М.Стрийковський ліпше збирав джерела, ніж користувався ними.⁹

Сучасний литовський історик Р.Батура в своїй ґрунтовній праці “Литва у боротьбі народів проти Золотої Орди (від навали полчищ Бату до битви біля Синіх Вод)” обмежився лише самим переліком повідомлень “Кроніки” М.Стрийковського про Коріатовичів, Поділля та історію його приєднання до Великого князівства Литовського.¹⁰

Зрозуміло, що Мацея Стрийковського як історика є за що картати. Він двічі помилково датував Синьоводську битву (1329 і 1331 рр.), слідом за М.Кромером вивів на сторінки хроніки фантом Вітовтового “гетьмана Ольгерда”,¹¹ аби підсилити концепцію анонімного автора “Оповіді про Поділля” повідомив про передачу Ольгердом Поділля Коріатовичам і навіть інтерполював історичний факт приборкання подільського князя Федора Коріатовича з часів великого князя Вітовта у часи Ольгердові,¹²

ні трохи не засмучуючись тим, що внаслідок цієї операції особа Федора Коріатовича в його хроніці роздвоїлася. До цих прорахунків і помилок М.Стрийковського спричинилися передусім його еkleктизм, бажання залучити якомога більше джерел і відомостей, з одного боку, а з іншого, — відповідний до його епохи рівень наукових знань і вміння критично аналізувати джерела. Чималу роль відіграла також заангажованість автора "Кроніки" у тривалому й полемічно загостреному, радше політичному, аніж науковому і по суті безвихідному спорі між істориками пропольської і пролитовської орієнтації з питання про "історичність" прав Польщі та Литви на Подільську землю, в якому він, подібно до Марціна Кромера з протилежного табору, виступив головним апологетом однієї з двох концепцій.

В середині 60-х років радянський історик О.І.Рогов розглянув більшість критичних зауважень, висловлених попередніми дослідниками щодо синьоводських відомостей хроніки М.Стрийковського. Він навів свої відповідні пояснення й контраргументи, зокрема відносно датування самої битви, часу переселення добрудзьких татар з Поділля, вірогідності ужиття ними слов'янської мови, достовірності одержаної від них інформації. Більш того, О.Рогов висловив свою думку на підтвердження низки інших звісток М.Стрийковського про Коріатовичів і Поділля. Він також відзначив те, що М.Стрийковський зв'язав битву біля Синіх Вод із загостренням династичної кризи в Золотій Орді та її загальним послабленням¹³. Але при цьому О.Рогов не помітив спроби М.Стрийковського поставити Синьоводську битву в один ряд з антиординськими акціями Тверського і Московського князівств, в якій, проте, антиординська ініціатива Великого князівства Литовського представлена як похідна.

До цього часу не розглянутими і по суті без відповіді залишились важливі питання, порушені критиками синьоводських відомостей М.Стрийковського або ж посталих у зв'язку з критикою їх. А саме: наскільки співвідносні з історичною істиною його повідомлення про маршрут Оль-

гердового війська до Синіх Вод, про саме місце битви, її результати і, отже, значення; яке джерело цих відомостей. Спробуємо коротко викласти своє бачення відповідей на деякі з них.

В наш час відомості з основних питань синьоводської проблеми у переказі “Кроніки” М.Стрийковського знаходять логічне пояснення й підтвердження при співставленні їх з даними інших писемних джерел, а також з результатами новітніх досліджень політичної історії Золотої Орди середини XIV в. Зокрема той факт, що Торговиця названа у “Кроніці” першою серед міст Дніпровського правобережжя, визволених з-під влади ординців у результаті Синьоводської битви, виявляється історично правдивим, оскільки Торговиця колись і була тим замком, поблизу якого сталася ця битва. На користь такої думки свідчать: по-перше, неодноразово цитований, починаючи з М.М.Карамзіна,¹⁴ запис у “Книзі Великому Кресленню”, що дозволяє локалізувати замок Сині Води на р.Синюха, в межах сучасного міста Торговиці (Кіровоградська область);¹⁵ по-друге, карта України середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана,¹⁶ де показано, що Торговиця знаходиться на переправі через Синюху, складовій частині Чорного шляху, широко відомого у XIV ст. як *via Tartarica* — важливої ланки міжнародної торгової магістралі, що зв’язувала країни Західної і Північної Європи з морськими портами Криму і давнім Караванним шляхом — частиною Великого шовкового шляху; по-третє, турецька карта кінця XV — початку XVI в., на якій приблизно в межах басейну Південного Бугу позначено місто Ябгу.¹⁷

Остання обставина робить можливим ототожнення замку Сині Води з Ябу-містом, що згадується в ярликах кримських ханів XV — першої половини XVI ст. на українські землі.¹⁸ Якщо ж врахувати той факт, що тюркською мовою “йабгу” означає титул намісника,¹⁹ то з’являється ґрунтовна підстава для припущення: Сині Води — Ябу-город служив в першій половині XIV ст. резиденцією для ханського намісника у володіннях Золотої

Орди на захід від Дніпра. Про те, що це було не ординарне ординське місто, свідчив ще в середині XVI в. Михалон Литвин,²⁰ котрий, маючи на увазі велич і розкіш руїн Торговиці, порівнював її з легендарною Троєю. З врахуванням усіх цих обставин стає зрозумілим, чому саме на Сині Води був спрямований наступ Ольгердового війська восени 1362 р. і чому саме в околицях цього міста мала місце його вирішальна битва з військовими силами західних улусів Ординської держави.

Повідомлення “Кроніки” М.Стрийковського про територіальні втрати Золотої Орди внаслідок завданій їй поразки біля Синіх Вод, що завжди викликали подив і недовіру в учених, так само як і проігнорована ними звістка про маршрут литовсько-руського війська до місця битви, нині також знаходить своє логічне пояснення. Але знову ж таки, якщо визнати той факт, що Синьоводська битва і здійснений затим похід Ольгердового війська на південь Правобережжя, до гирла Дніпра і Дністра, були істотною, проте, лише складовою частиною єдиного стратегічного задуму всієї антиординської кампанії 1362 р. Великого князівства Литовського. Критичний аналіз відомостей трьох різночасних, різнохарактерних і незалежних одне від одного джерел—1) тверського літописного, віддзеркаленого Рогозьким літописцем і Никонівським зводом, про взяття влітку 1362 р. Ольгердом Коршева, а восени — Синіх Вод і Білобережжя; 2) створеного в остаточній редакції восени 1396 р. “Списку руських міст далеких і близьких”, що дав змогу локалізувати цей Коршев на Тихій Сосні, правій притоці Дону в його середній течії,²¹ а не в його верхів’ї, як досі вважалося; і 3) “Кроніки” Мацея Стрийковського про результати Синьоводської битви — показує, що незадовго до цієї битви відбувся похід литовсько-руського війська на південь Дніпровсько-Донського межиріччя. Мета і значення походу контингенту збройних сил Великого князівства Литовського на лівобережжя Дніпра розкриваються при зіставленні його з синхронними з ним

політичними подіями початкового періоду внутрішніх усобиць у Золотій Орді 60 — 70-х років XIV ст.

При дотриманні вказаних вище умов вимальовується такий хід подій в ординських володіннях на півдні між Волгою і Дніпром наприкінці літа 1362 р. Саме в кінці серпня того року на цій території, підвладній екс-хану Кельдібеку, вигнаному раніше з ординської столиці, внаслідок нової поразки завданої йому у битві Мюрідом, іншим претендентом на ханську владу, утворився політичний вакуум, який був заповнений у середній частині Дніпровсько-Донського межиріччя військом Ольгерда, а в нижній — його союзника Мамаю, який саме тоді вирушив з Криму і захопив Азов (Азак). Встановивши контроль над південною частиною регіону, Мамай з усіма своїми силами рушив у Нижнє Поволжя, де знову втрутився в боротьбу за ординську столицю, а військо Ольгерда попрямувало на Поділля, до Синіх Вод, обравши для цього найкоротший маршрут — відгалуження Муравського шляху, що вели до колишніх переправ через Дніпро біля Черкас і Канева.

Джерельну основу розповіді "Кроніки" М.Стрийковського про Синьоводську битву та її результати складають, окрім звісток "Оповіді про Поділля", історичні перекази татар Добруджі, які він почув від них під час повернення з посольства до Туреччини 1575 р., про що сам свідчить у своєму творі²². Не виключено також, що до розповіді увійшли якісь перекази городян Кам'янця - Подільського, в якому автор "Кроніки" побував двічі²³. Відрізнити одні перекази від других можна тільки здогадно. Але та обставина, що майже всі перелічені вище синьоводські відомості М.Стрийковського не мають аналогів в інших писемних джерелах, змушує думати, що у своїй більшості вони ґрунтуються саме на усній історичній традиції колишніх та-тарських мешканців Поділля і репрезентують собою по суті ординське за первісним походженням і оцінкою подій джерело інформації

Необхідно підкреслити, що М.Стрийковський не зрозумів та й не міг зрозуміти, маючи у своєму розпорядженні

дуже вузьке коло історичних джерел і уривчасті відомості про литовсько-ординські відносини кінця 50-х і початку 60-х років XIV ст., усієї значущості відкритого ним ординського джерела, через що й приписав Синьоводській битві результати всієї антиординської кампанії Великого князівства Литовського на південних теренах України влітку — восени 1362 р. До того ж історична інформація колишніх мешканців Подільської землі, яка потрапила в його розпорядження, коли і не суперечила, то лише частково збігалася з неповними і відповідним чином препарованими відомостями "Оповіді про Поділля", концепцію якої він так ревно обстоював у своїй "Кроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі"

Заслугою Мацея Стрийковського як історика є, безумовно, те, що він зібрав, зберіг і правдиво передав своїм сучасникам і майбутнім поколінням унікальні відомості цього джерела про політичну подію не локального, подільського, а, як тепер виявляється, принаймні східно-європейського значення.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше про М.Стрийковського та його творчість див.: Рогов А.И Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). - М., 1966; J.Radziszewska. Maciej Strykowski. Historyk-poeta z epoki Odrodzenia. - Katowice, 1978; Item. Maciej Strykowski i jego dzieło // Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy, od żadnego ani kuszone, ani opisane z natchnienia Bozego a uprzejmie pilnego doświadczenia / Oprac. J.Radziszewska. - Warszawa, 1978; Z.Wojtkowiak. Maciej Strykowski dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. - Poznań, 1991; Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybe Lietuvos Didziosis Kunigaikštystes istorineje literaturoje. - Vilnius, 1992.

- ² Найменш ушкоджений текст "Оповіді про Поділля" див.: Супрасльська летопись // ПСРЛ. - Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. - М., 1980. - С. 66; Слуцкая летопись // Там же. - С. 74.
- ³ *Strykowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. S. 257 - 258.
- ⁴ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. - Warszawa, 1846. - Т. 2. - С. 6 - 7.
- ⁵ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1885. - С. 7.
- ⁶ Там же. - С. 83.
- ⁷ *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-русского государства. - К., 1885. - С. 82.
- ⁸ Там же. - С. 83.
- ⁹ *Kuczyński S.M.* Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // *S.M.Kuczyński.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X - XVII w. - Warszawa, 1965. - S. 135 - 179, особливо: s. 135 - 137, 161. Остаточний висновок Ст.Кучиньського щодо походу Ольгерда на Поділля і Синьоводської битви є таким: "Опираjąc się zatem na brzmieniu źródeł nie zainteresowanych w sporze o Podole, należałoby przyjąć, że wyprawa sinowódzka Olgierda miała rzeczywiście miejsce, ale była najprawdopodobniej najazdem wypadowym, tylko zakrojonym na większą skalę, w którym mogła, rzecz prosta, wydarzyć się jaka potyczka z Tatarami, ale - ponieważ wskazane źródła nic takiego nie zanotowały - również prawdopodobne jest, że Litwini podczas niej mogli nie mieć nic zupełnie z przeciwnikiem tatarskim do czynienia" / (Ibidem. - S. 169).
- ¹⁰ *Batura R.* Lietuva tautu, prieš kovoje Aukso Orda. Nuo antpludžio iki musio prie Melynųjų Vandenių. - Vilnius, 1975. - S. 238.
- ¹¹ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. - S. 9, 111.
- ¹² Ibidem. - S. 104.
- ¹³ *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. - С. 167 - 173.
- ¹⁴ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. СПб., 1819. - Т. IV. - С. 17. - Переизд.: М., 1993. - Т. IV. - С. 14, 228. Прим. 12.

¹⁵ Книга Большому Чертежу. Подг. к печати и редакция К.Н.Сербиной. - М.; Л., 1950. - С. 112: "А вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке на Синей Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода" Ст.Кучиньский першим висловив здогад про те, що битва відбулася в околицях міста Сині Води. (Kuczyński S.M. Op. cit. - S. 172).

¹⁶ *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. - Киев, 1910. - Вып. 2. - IX: Генеральная карта Украины 1648/51 г.

¹⁷ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - М., 1969. - Т.2. - С. 76 - 96. См. также: Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Présenté par A.Bennigsen, P.N.Boratav, D.Desaiwe, Ch.Lomercier-Quelquejau. - Paris, 1978. - P. 79 - 80, карта між с. 81 -82. Вважаю своїм приемним обов'язком висловити щире подяку українським тюркологам О.І.Галенку, який указав мені на публікацію цієї карти й значення слова "йабгу", і В.П.Остапчуку за надану в моє розпорядження спеціальну сходовознавчу літературу.

¹⁸ Тексти ярликів Хаджі Гірея (1461 р.) і Менглі Гірея (1472 р.) див.: *Барвінський В.* Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // *Барвінський В.* Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. - Львів, 1909. - С. 16 - 18, 19 - 20. Найдокладніший ярлик Менглі Гірея (і 507 р.) див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. - СПб., 1848. - Т. 2. - С. 4 - 5, сучасне видання: Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 8 (1499 - 1514) / Užrašymu knyga 8. - Vilnius, 1995. - S. 83 - 84.

Історіографічні примітки і джерелознавчі зауваги: *Грушевський М.* Історія України - Руси. - Київ, Львів, 1907. - Т. IV. С. 457 - 462. Грунтовний аналіз ярлика Менглі Гірея 1507 р.: *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. - 1929. - № 2. С. 170 - 187; *Петрунь Ф.* Східна можа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. - К., 1928. - С. 165 - 168.

Ф.Петруню належить перша, але невдала спроба локалізувати "Ябугород" ханських ярликів, який він ототожнював з руїнами Ак-Мечеті на Південному Бугу. (*Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українській землі. - С. 182; *Його ж.* Нове про татарську старовину

Бозько-Дністровського степу // Східний світ. - 1928. - № 6. - С. 166). Дослідник не звернув уваги на важливу обставину: ординські міста нерідко мали подвійну назву тюркською і слов'янською мовами, причому друга не завжди була калькою з першої.

Наступну спробу З.Абрагамовича визначити місцезнаходження Ябу-города виключно на підставі даних старої турецької карти "десь на половині дороги між Очаковим і Білгородом", оскільки на цій карті він показаний "на півдорозі між Дніпровським лиманом і гирлом Дністра, дещо "праворуч" (тобто на північ) від цієї дороги, але все ж недалеко від морського берега" (*Абрагамович З.* Указ. соч. - С. 80, 88) також не можна визнати точною. При всій ретельності лінгвістичного аналізу топонімічного матеріалу карти, ґрунтовності екскурсів в історію політичних взаємин Польщі, Литви і України з Кримським ханством і Туреччиною в кінці XV - XVII ст. при визначенні часу її створення, що безумовно слід поставити в заслугу польському дослідникові, йому, очевидно, залишилися невідомими історія виникнення ханських ярликів і еволюція їхнього тексту. Внаслідок цього З.Абрагамович існування Ябу-города пов'язував лише з Кримським ханством і часом видачі Менглі Гіреєм чергового ярлика у 1507 р., а не із Золотою Ордою та її тюркомовним населенням.

Як і Ф.Петрунь, З.Абрагамовичу було невідоме значення слова "йабгу", що він спеціально відзначив (*Абрагамович З.* Указ. соч. - С. 96, прим. 2). Тимчасом, це значення без сумніву служить важливим орієнтиром при локалізації Ябу-города. Воно, зокрема, могло б полегшити пошуки відповіді на питання, яке мабуть поставало і перед польським дослідником: чому, за його словами, "зовсім непоказний Ябу-городок" фігурує на турецькій карті, "на якій позначені лише деталі стратегічно важливі"? Так само, знаючи значення слова "йабгу", навряд чи можна погодитися із здогадним поясненням З.Абрагамовичем причини, що спонукала засновників Ябу-города збудувати його "саме як "захисток", тобто надійне сховище для ханських воїнів посеред далеких від Криму сповнених небезпеки причорноморських "диких полів" (Там же. - С. 96).

Обидва дослідники - і Ф.Петрунь, і З.Абрагамович, - не брали до уваги ще один багатозначний орієнтир: точно

фіксоване місце Ябу-города серед інших “степових” міст ординського Поділля, названих у ханських ярликах. Воно, як і прокоментована З.Абрагамовичем стара турецька карта, свідчать про те, що Ябу-город знаходився десь у межах басейну Південного Бугу, але на відміну від неї вказує на доволі значну віддаленість цього міста від узбережжя Чорного моря.

¹⁹ Титул “йабгу” був добре відомий в Центральній Азії ще у VI ст., коли він за традицією став належати намісникам правителя Першого тюркського каганату, які призначалися з числа його найближчих родичів. Див: *Barfield N.J. The Perilious Frontier. Nomadic Empires and China.* - Blackwell, 1992. - P. 132: The senior khaghan sometime appointed lesser khaghans to rule over parts of the empire. The heir apparent to the khaghan held the title of *yabghu*. Before the establishment of the Turkish empire this title appears to have been the highest, for the T'u-chueh first became powerful under the leadership of “Great Yabghu” when still part of the Jou-jañ empire. The imperial governors of the empire held the titles of *shad*. They and *yabghu* ruled over component tribes of the empire. Those holding these titles were sons, brothers and uncles of the khaghan, called *tigin* (princes). All were members of the ruling A-shin-na clan. (Див. також: *Crousset R. The Empire of the Steppe. A history of Central Asia.* - Rytiens, 1970. - P. 82).

У подальші часи цей титул, як і саме намісництво, разом з іншими елементами культури і державного устрою першої імперії кочівників успадкували її наступники - Другий тюркський каганат і Уйгурська держава. (Див.: *Pritsak O. The distinctive features of the Pax nomadica.* *Estato da: Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.* XXXV. *Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari.* Spoleto, 23 - 29 aprile 1987. - Spoleto, 1988. - P. 772 - 774; *Barfield N.J. Op. cit.* - P. 151, 157).

Монгольська імперія, до складу якої до початку 60-х років XIII ст. належав Улус Джучі (Золота Орда) також виникла як поліетнічна “степова” імперія, що під владою Чингісхана та його найближчих наступників об'єднала кочове і напівкочове населення Євразії. Її державний устрій також склався під впливом давніх традицій державності азійських кочівників. Проте уживання титулу “йабгу” представниками монгольської аристократії писемні джерела не зафіксували. Теж саме можна сказати і про родову знать половців (кипчаків) XII - першої половини XIII ст.,

чий володіння - Половецький степ (Дешт-і-Кипчак) - межували на півдні із землями Русі-України і які до монгольської навали так і не змогли об'єднатися в єдиній державі.

Згадка про Ябу-город в ярликах кримських ханів XV - першої половини XVI в., в основу яких покладено ярлик золотоординського хана Тохтамиша, виданий великому князеві литовському Вітовту в 1398 р., - це, здається, перше документоване, хоч і опосередковане, свідoctво уживання древнього титулу в тюркомовному середовищі західних улусів Золотої Орди, який застосовувався, найімовірніше, до золотоординських улусбеків. Це явище могло бути одним з результатів складних і все ще недостатньо вивчених процесів політичної та етнокультурної еволюції правого (західного) крила Ординської держави - Ак-Орди, основу якої склав заселений переважно напівкочовим і осілим тюркомовним населенням Дешт-і-Кипчак. Докладніше по це див.: *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1966; *Добролюбский А.С., Дзиговский А.Н.* Памятники кочевников IX - XVI вв. на западе причерноморских степей (материалы и археологическая карта) // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. - Киев, 1982. - С. 28 - 39; *Руссев Н.Д.* О западных пределах Золотой Орды // Там же. - С. 40 - 55; *Добролюбский А.С.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья. - Киев, 1986. - С. 65 - 81, та ін. Про тюркизацію династії Джучидів див.: *Golden P.B.* An introduction to the history of Turkic People. - Wiesbaden, 1992. - P 296 - 301.

²⁰ *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. - М., 1994.-С.99: "Так считается, что Илион (Ilium), или Троя (Troiam), некогда находились на киевской территории (territorio Kioviensi), в плодороднейших степях и живописнейших лесах. Здесь можно видеть памятники, от которых ныне сохранились развалины, подземелья, гроты, мраморные плиты и остатки мощных стен. Это давно покинутое, но весьма удобное для обитания место называется ныне Торговица (Torgovitzza)."

Легенда про Торговицю як про одне з давньогрецьких міст в степах України була відома також М.Стрийському. *Strykowski M.* O początkach... - S. 87: "W Dzikich też Polach i dziś mury stoją stare, Gdzie predtym Grecy żyli, rzecz sama. zna wiare. A dziś Tatarzyn strzela tam dzikie kobyły, Gdzie pierwiej mocne zamki,

wieże z miasty byly.” В маргіналії указано: Zwlasza Targowiska, miasto upadłe, stare w polach za Kijowem ku Przekopu. Попівн.: *Strykowski M.* Kronika polska; litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. - Т. 1. - S. 64.

У свій час Ф.Петрунь навів переконливі докази писемних джерел на користь того, що Торговиця у XIV - XVI ст. - це не давньогрецьке, а середньовічне, “татарське” місто. *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. - С. 164: “Михайло Литвин в своїй риторичній манірі дорівнював тутешні руїни до самої Трої. Розшифрування красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам, “вѣдая, что мечетей босурманских в Торговицѣ каменные стовпы есть” Надгробки мусульманські з написами відомі тут і в XIX в.” Дослідник проте сприймав Торговицю лише за один з кількох порубіжних з Україною-Руссю уфортифікованих пунктів ординського Поділля (Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. - С. 182, 185).

²¹ Про це див.: *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. - 1996. - № 2. - С. 3 - 15.

²² *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Т. 2 - S. 7: “A ci potym w Dobruckich polach osiedli, za Dunajem na gościńcu Tureckim, którymeśmy i my jachali, przeniozwszy się u Obluczczice i Silistriej przez hordę tych Tatarów Dobruckich, których też więtsza część słowieńskim językiem mówią, i gospodarstwem się bawią, i nas wdziѣcznie przyjmowali, i częstowali winnymi gronami i garbuzami słodkimi, też to sami gdym ich pytał powiadali, iż przodkowie ich z Podola od Litwy byli wygnani”

²³ *Ibedem.* - S. 8.

З М І С Т

	Від автора	3-4
1.	Литовська "Задніпрянина": незнаний аспект синьоводської проблеми	5-50
2.	Концепція Синьоводської битви В.Б.Антоновича і вітчизняна історіографія	51-68
3.	Мацей Стрийковський як історик Синьоводської битви.....	69-84

Підписано до друку 22.04.98 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 5,11 Обл.внд.арк. 5,28
Тираж 100 Зам. 133 1998р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

